

Г.Єфіменко

ПРО ПРИЧИНИ ПОЯВИ „ВОЛОБУЄВЩИНИ”.

В українській історіографії аналіз більшовицького розв’язання національного питання традиційно обмежується національно-культурною та кадровою політикою. Дослідники міжвоєнного періоду терміни „національна політика” та „коренізація” („українізація”) вживають як синоніми¹. Цим важливим складовим національної політики присвячено багато історичних праць сучасної доби². Водночас недостатньо дослідженим лишається економічне підґрунтя тих чи інших поворотів в національній політиці Москви.³

Економічна структура суспільства тісно пов’язана з суспільно-політичним розвитком країни. Саме нерозв’язані економічні проблеми, зокрема політична неспроможність російського царизму вирішувати завдання модернізації, призвела до революційних подій 1917-1921 рр. І знову таки ця ж необхідність прискореної модернізації і намагання „наздогнати та перегнати” Захід багато в чому зумовила як особливості непу, так і наступну індустріалізацію та примусову колективізацію в СРСР⁴. Загальні проблеми та особливості економічного розвитку радянської України 1920-х рр. та їх вплив на політичні рішення знайшли своє відображення в новітній навчальній літературі та наукових дослідженнях, найбільш ґрунтовним з яких є монографія С.Кульчицького⁵. Однак на місце і роль економіки в національній політиці у таких працях увага майже не зверталася.

Про те, що економічні відносини мали значний вплив на формування основних засад національної політики, свідчить сам факт існування, як зауважив М.Скрипник, „економічного обґрунтування шумськизму” – „волобуєвщини”⁶. Однак непорівнянною є кількість досліджень, присвячених головним „національним ухилам” в лавах КП(б)У в 1926-1928 рр. – так званим „хвильовизму”, „шумськизму” з одного боку і „волобуєвщині” з іншого. „Хвильовизм” дослідники пов’язують з певними тенденціями в середовищі української інтелігенції, а „шумськизм” – з відповідними настроями частини українських комуністів. Про „волобуєвщину” майже завжди говориться коротко, дослідження проблеми переважно обмежується аналізом статті самого М.Волобуєва „До проблеми української економіки”, що вийшла друком у № 2 та № 3 „Більшовика України” за 1928 р.

Наскільки обґрунтованим є таке обмеження „волобуєвщини”? Невже М.Волобуєв – несподіваний 25-річний геній, що інтуїтивно осягнув проблему, а потім шляхом ретельного аналізу показників

першим обґрунтував свої ідеї фактами? Чи все-таки його стаття – підсумок роботи чималої кількості економістів, а також узагальнення настроїв певних кіл суспільства? Для того, щоб дати відповідь на ці питання, потрібно проаналізувати об’єктивні економічні показники як 1920-х рр. так і попереднього періоду. Слід також розглянути тогочасні плани економічного розвитку радянської України та настрої української компартійно-радянської номенклатури.

У даній праці, *по-перше*, автор розглядає підняті у статті М.Волобуєва проблеми у світлі їх актуальності для тогочасного українського суспільства. Важливим є не лише сам факт наявності чи відсутності колоніального стану України, а й усвідомлення тогочасною українською елітою цієї проблеми. Відтак варто дослідити еволюцію поглядів компартійної та радянської номенклатури на проблеми економічного розвитку в контексті відносин України і Росії. Ці погляди формувалися не тільки і не стільки під впливом декларацій, як внаслідок тих чи інших дій московського центру в Україні. Тому автор приділив чимало уваги аналізу конкретних економічних показників від часу першого захоплення влади більшовиками в Україні до кінця 1927 р., тобто до написання М.Волобуєвим своєї відомої статті.

Не викликає заперечень думка сучасних українських істориків щодо того, що друк статті був наперед запланованою акцією⁷. Однак її цілі не є однозначно визначеними. Нагадаємо, що поява цієї статті узгоджувалася з українським керівництвом, перш за все зі Скрипником, який про публікацію цієї роботи сказав так: „В повній згоді з Політбюро редакція і вмістила статтю Волобуєва, обеззброївши її вміщенням поруч з нею статті т. Річицького”⁸. Ні М.Скрипника, ні А.Річицького до ненависників усього українського віднести не можна. Тому хоча ззовні й виглядає правильним твердження Ю.Шаповала про те що „статтю Волобуєва навмисно було вміщено, аби спровокувати, дати ще один імпульс, поштовх до боротьби проти „національного ухилу”⁹ (боротьба, точніше цькування М.Волобуєва, є факт незаперечний), але то не вся правда. Дослідження питання про причини штучного утворення гучної публічної дискусії навколо фінансово-економічних відносин УСРР з центром є другим завданням автора у цій статті.

Особливості взаємовідносин російської та української економік до утворення СРСР (1918-1922).

Насамперед варто коротко звернути увагу на взаємовідносини радянської України з РСФРР до запровадження непу та утворення союзної держави. Щоб показати добровільність утворення СРСР, у радянській історіографії постійно наголошувалося на поступовості

цього процесу – від воєнного союзу до господарського. Тобто об'єднання економік подавалося кінцевим продуктом інтеграційних дій. Вважаю доречним навести розлогу цитату з навчального посібника з економіки 1930 р. : „За періоду громадянської війни та інтервенції, коли інтереси воєнної самоохорони національних республік виступили на перший план, а питання господарського будівництва не стояли ще на черзі дня, - співробітництво набрало форм воєнного союзу. Нарешті, за періоду післявоєнного, коли питання відбудови зруйнованих війною продукційних сил виступили наперед, - *воєнний союз було доповнено господарським*”¹⁰ (виділення автора – Є.Г.). Чи справді такою була інтеграційна послідовність? Які зміни в економічних взаємостосунках Росії і України відбувалися в „до союзні” роки?

Якщо підійти до аналізу фінансово-економічних стосунків формально, то варто зауважити, що з 1 червня 1919 р. УСРР навіть офіційно позбулася прав на власний бюджет – наркомат фінансів перестав існувати у „незалежній” радянській Україні. Всі права були передані Кремлю, куди й делегувалися уповноважені від України при наркоматі фінансів РСФРР. Тобто відбулося юридичне оформлення фінансової підлеглості радянської України Москві.

Однак не можна стверджувати, що навіть до цього часу радянська Україна мала бодай яку-небудь автономію у фінансово-економічній сфері. Аналіз документів свідчить про те, що прокомуністична Україна не розглядалася Москвою як майбутня складова частина РСФРР з однієї простої причини – більшовицька Україна не була незалежною у 1918-1922 р., вона не мала навіть мінімальної автономії в царині економіки та фінансів. Тобто фактично вона вже була у складі РСФРР. І тому не зовсім праві упорядники чи не єдиного на сьогодні збірника документів, що стосується економічних взаємовідносин Росії з національними республіками колишньої Російської імперії у 1917-1922 рр.¹¹, коли у вступі до своєї роботи стверджують, що у ті роки „колишнє, але начебто вже чуже, сприймалося по-старому, як „своє” або „наше” (в значенні – всієї країни в колишніх кордонах)”¹². Скоріше це власне бачення російськими дослідниками сучасної їм ситуації (збірник датований 1996 р.) на пострадянському просторі. Наведений же ними витяг з постанови президії ВРНГ РСФРР від 25 лютого 1919 р., у якому говориться: „Внести в план постачання України в першу чергу постачання заводу Загальної електричної компанії через його загальнодержавне значення”¹³, свідчить про те, що радянська Україна фактично не була відокремленою від РСФРР. А політичні декларації – просто гра на публіку з метою роз'єднання національних сил та збільшення кількості своїх симпатиків в Україні.

Перший „прихід” більшовиків в Україну був занадто короткотерміновим, щоб встигнути „добровільно об’єднати” фінансово-економічні відомства радянської УНР та РСФРР. Адже для цього варто було б спочатку хоча б створити видимість якоїсь діяльності, а на це часу не лишалось. Зате другі свої „гастролі” в Україні компартійний московський центр використав для „об’єднання” на повну силу. Хоча, як свідчить наведена в попередньому абзаці цитата, і до весни 1919 р. Україна і Росія бачилися Москвою як єдиний загальногосподарський комплекс, на початку березня компартійне керівництво вирішило формалізувати таке об’єднання.

3 березня 1919 р. у Москві „президія ВРНГ висловилися за пряме управління народним господарством радянських республік на засадах „демократичного централізму”¹⁴. У цьому документі, зокрема, наголошувалося: „Прийняти положення про порядок фінансування радянських республік, що утворені на території колишньої Російської імперії, на загальних засадах через відповідні наркомати”¹⁵. Радянський уряд України не забарився з відповіддю і 7 березня прийняв відповідні постанови. У них пропонувалося „по-перше, об’єднати ВРНГ РСФРР та Українську раду народного господарства в єдину систему з тим, щоб УРНГ з Москви „одержувала директиви”; по-друге, об’єднати банківську справу обох республік з тим, щоб Народний банк Росії поширив свої дії на українську територію”¹⁶. Таким чином „незалежна” радянська Україна „з власного бажання” відмовилася мати свої гроші. Цікавий факт для порівняння: Ташкентське відділення Народного банку мало право на випуск радянських грошових знаків і в квітні 1919 р. ці права було навіть розширено¹⁷, а українські банки грошовими знаками мав право забезпечувати лише наркомат фінансів РСФРР¹⁸.

25 березня президія ВРНГ прийняла постанову про „встановлення УСРР єдиної економічної політики з РСФРР, що передбачає об’єднання товарних фондів з розподілом їх за загальними встановленими нормами Комісією використання при ВРНГ; встановлення спільного для обох республік виробничого плану; фінансування промисловості УСРР ВРНГ* через РНГ України”¹⁹. Ліквідація формальностей, як вже згадувалося раніше, була завершена прийняттям ВЦВК РСФРР 1 червня 1919 р. декрету „Про воєнно-економічний союз з Україною”. Згідно цього документу „керівництво п’ятьма галузями зосереджувалося в єдиних московських колегіях (військовий комісаріат, раднаргоспи, залізниця, фінанси, праця)”²⁰. Ситуація не змінилася і надалі, хіба що

* Мається на увазі союзна Вища Раді народного господарства(ВРНГ). Подібний український орган мав на той час аббревіатуру УРНГ.

неконтрольована грошова емісія призвела до занепаду фінансової системи та ліквідації 20 січня 1920 р. за непотрібністю Народного банку²¹.

Таким чином, ми встановили, що твердження про інтеграцію самостійних економік позбавлене сенсу. У фінансово-економічному плані радянська Україна навіть в період так званої „незалежності УСРР” була повністю підлегла московському центру. Аналіз тогочасних економічних відносин радянських України і Росії змушує дослідника погодитись із слушним зауваженням С.Кульчицького, який наголошував: „Реальне включення України та інших національних республік до складу радянської Росії відбулося в ході громадянської війни”²². Однак це включення не було, як це подавалося в радянській історіографії, добровільним об’єднанням незалежних радянських республік з відповідним делегуванням частини власних владних функцій Кремлю. Насправді радянські республіки ніяких повноважень не моли передати з однієї простої причини – вони їх не мали. Тобто саме створення радянської України по суті було включенням її до складу Росії, однак при цьому зберігалися деякі формальні ознаки незалежності.

Однак форма у більшовиків завжди відрізнялася від змісту. Формально підпорядкування Москві української економіки, на шляху до відокремлення якої Українська Держава гетьмана П. Скоропадського зробила лише перші кроки²³, здійснювалося за добровільного сприяння, а то й власних починань компартійно-радянського активу УСРР. Для підтвердження цього варто нагадати лише один рядок з резолюції I з’їзду КП(б)У, що відбувся 10 липня 1918 р. у Москві: „Україна економічно нерозривно зв’язана з Росією”²⁴. Які ж причини і мотиви такого бажання об’єднатися з боку компартійного керівництва радянської України в 1918-1922 рр.? І чи були ці причини незмінними?

Більшовицько-українська мотивація централізованої економіки.

Якщо підійти з такої точки зору (радянська Україна – ініціатор Союзу), то виникає питання – а які були мотиви таких починів? Теоретично можна припустити існування декількох ймовірних мотивів такого настирливого бажання московського центру та українського компартійного керівництва злити воєдино російську та українську економіку. Основними будуть такі варіації:

1. Україна не могла проіснувати самостійно, була економічно неспроможною і потребувала постійних фінансових і товарних дотацій. Нестача коштів змушувала українське керівництво ініціювати звернення до Москви з метою збільшити фінансування. Завдяки об’єднанню економік український компартійний центр

намагався „підлікувати” економічне становище в республіці. Згідно цієї гіпотези, Україна значно більше отримувала від центру, аніж давала йому. Образно висловлюючись, Україна – реципієнт.

2. Українське компартійне керівництво мислило в категоріях „єдиної-неділимої”. Відтак підпорядкування української економіки, незалежної за часи гетьманату, було першим кроком „збирання земель”. Згідно цього варіанту не має значення, чи Україна більше отримувала, чи віддавала Москві коштів, оскільки у цьому випадку основні мотиви об’єднання економік – національно-російські, а не економічні. При такому підході Україна мала зникнути як цілісне державне утворення.

3. Більшовицька Росія не могла існувати без України, їй не вистачало власних ресурсів. Українські більшовики, що були представниками Кремля в Україні, робили все можливе, щоб зберегти та поширити владу ЦК РКП(б). Оскільки основним, у чому відчувала потребу РСФРР, було продовольство, а воно йшло переважно з України, то об’єднання економік було єдиним шансом для Леніна утриматися й надалі при владі. Відповідно до цієї тези Україна значно більше віддавала центру, аніж отримувала, тобто була донором радянської Росії. Відтак компартійно-радянське керівництво України свідомо жертвувало інтересами республіки заради збереження та розширення більшовицького панування.

Яка з трьох гіпотез більше відповідає дійсності? На погляд автора, відразу варто відмовитися від національно-російського варіанту. І не лише тому, що у своїй діяльності більшовики активно використовували гасла про право націй на самовизначення (цього принципово не могли робити російські націоналісти), але й тому, що національне питання, незважаючи на схильність до централізму, для них справді було другорядним і вживалося як розмінна монета у боротьбі за владу. Для справжніх „єдинонеділимців”, на зразок А. Денікіна, саме національне питання було ключовим. Це вже пізніше, коли більшість територій колишньої Російської імперії була в складі радянської Росії, частина російських націоналістів (*націонал-більшовики*), облишивши будь-які моральні та соціальні „забобони”, стала палкою прихильницею радянської влади. Однак аналіз цього питання виходить за межі нашої теми.

Лишилося два варіанти – „Україна-донор” і „Україна-реципієнт”. Тобто слід визначити: **кому було більш вигідне об’єднання економік, на чьому боці об’єктивно грали більшовики України -**

України чи Росії? Хоча відповідь немовби й напрошується сама по собі (РСДРП(б) партія російська, а не українська), але такий висновок лише для українців здається органічним. Адже більшовики завжди категорично виступали на словах проти будь-якої нерівності, зокрема В.Ленін ще в 1914 р. закликав: „Боротьба з привілеями і насильствами нації гноблячої і ніякого потурання прагненню до привілеїв з боку пригнобленої нації”²⁵. Оскільки, за словами Леніна, „національні тертя роблять спільне життя зовсім нестерпним, гальмують всі і всілякі господарські відносини”²⁶, то логічно припустити, що слова про рівність стосуються і економічних взаємин. Тобто, за логікою вищесказаного, незважаючи на централізаторські устремління, більшовики не мали б намагалися зробити з України донора для російської економіки. Але про що, все-таки говорять факти?

Для коректного аналізу ситуації проаналізуємо дореволюційну частку української економіки в загальноімперській. Якщо звернутися до аналізу співвідношення прибуткової та видаткової частини бюджету, що збирався та розподілявся в українських губерніях, то побачимо певні відмінності в оцінках. Так П.Мальців, проаналізувавши статистичні дані за 1900-1913 рр., називає такі цифри: зібраних звичайних прибутків Україні в середньому 20,8% від загальноросійських, а видатків – 11,8%²⁷. В 1924 р. економісти Держплану УСРР під керівництвом голови бюджетно-фінансової комісії А.Шмідта високо оцінили роботу Мальцева, але підкреслили тенденційність його оцінки видатків²⁸, що не включала певних загальноімперських витрат. В свою чергу вони назвали такі дані (за 1913 р.): прибутки – 22,9%, видатки – 21,1%, а з включенням певних поправок для більш точного порівняння з бюджетом РСРР ці цифри становитимуть відповідно 21,3% та 20% (саме другим рядом ми будемо послуговуватися в своїй роботі при аналізі 1920-х рр.)²⁹. Тобто, на погляд цих спеціалістів, економіка українських губерній все-таки дотувала, хоча й меншою мірою, ніж сказано це у Мальцева, інші регіони Російської імперії.

Однак факт донорства дореволюційної України не є визначальним для утвердження більшовиками такої ж моделі взаємовідносин. Врешті гаслами більшовизму була боротьба проти нерівності та несправедливості. Тому абстрактні цифри бюджету мають бути підкріплені іншими показниками, використовуючи які можна було б більш обґрунтовано встановити була радянська України економічним реципієнтом чи донором московського більшовизму. Цим показником є структура товарообміну між Україною і Росією. Адже грошові податки до кінця 1919 р. втратили будь-яке значення. Бюджет натуралізувався і основними джерелами доходу, як зауважував Г.Сокольников, були:

„1) ресурси селянського господарства, що надходили як натуральний платіж (хлібом, м'ясом, маслом та іншою продукцією сільського господарства), 2) продукція промисловості у порядку нееквівалентного її здавання, тобто поступового проїдання основного капіталу промисловості та транспорту, 3) запаси та резерви, що лишилися від дореволюційного періоду”³⁰. Таким чином чи не єдиним постійно відновлюваним джерелом наповнення бюджету в 1919-1922 р. лишалося сільське господарство. Від того, звідки й куди переправлялася сільськогосподарська продукція, багато в чому й залежить відповідь на поставлене нами питання про причини об'єднання української та російської економік. Оскільки нічого принципово нового у роки війни створено не було, то видається доцільним звернути увагу на довоєнну структуру виробництва сільськогосподарської продукції в Україні.

Аналізуючи місце України в економіці Російської імперії, Я.Стебницький прийшов до цілком обґрунтованого висновку, що „Україна обслуговує сусідні райони сировиною та напівфабрикатами, а сама для них є ринком збуту готової продукції”³¹. Стосовно хлібних культур (пшениця, жито, ячмінь, овес), то ще у 1895 р. 30% валового збору зерна в Україні було вивезено за її межі³². До початку Першої світової війни вивіз зернової продукції збільшився. Так, у 1909-1913 рр. пшениці і жита було вивезено 32%, а вівса та ячменю – 31 від валового збору³³. Відтак цілком виправданою є думка про те, що „головна наша продукція, а значить і головний чинник для товарообміну є хліб”³⁴. Причому більшість українського хлібу йшло за межі Російської імперії³⁵. Оскільки у роки війни сільське господарство постраждало менше, ніж промисловість, то цілком виправданою є думка про збереження високого сільськогосподарського, і в першу чергу хлібного потенціалу України. Це, звичайно, добре усвідомлювали і використовували більшовики. Таким чином об'єктивні передумови свідчать про те, що у випадку об'єднання економік саме радянська Україна мала стати донором.

Розглянемо тепер об'єктивні дані, що свідчать безпосередньо про економічні взаємовідносини більшовицької Росії та радянської України. Укладачі вищезгаданого збірника документів з неприхованою іронією наголошують: „Фактично з часу виникнення „незалежних” радянських республік їх промисловість фінансувалася безпосередньо ВРНГ РСФРР”³⁶. Чи справді, вживаючи „советські” штампи, „російський пролетаріат” економічно допомагав Україні визволитися з-під ярма, про що є натяк у цитаті? Про це ж, до речі, твердив і радянський дослідник В.Сахаєв. Він підкреслював, що „через бюджет Російської Федерації подавалася постійна допомога Радянській Україні”³⁷.

У цитованому документі мова йде про початок 1919 р., коли ще зберігалася система грошових відносин. Про те, якою була ця „фінансова допомога” в українському селі, свідчить записка Д.Гопнера М.Калініну від 12 березня 1919 р. У ній розповідається про „закупівлі” хліба у селян. Цікаво, що автор цілком свідомо виступає проти насильницьких дій, віддає перевагу пропагандистським заходам, хоча й представляє в „незалежній” УСРР Москву. Розповідаючи про такі закупівлі в Мелітопольському та Олександрівському повітах, він обурюється „непрофесійними” діями колег-заготівельників: „В названих районах селяни охоче засипають хліб по 6 руб. за пуд, але заготівельники хліба, що нахлинули, не поцікавившись ціною хліба, відразу розповсюдили на цю область тверду ціну 16 руб. 50 коп., чим викликали справжнє сум’яття в лавах селян”³⁸. Як бачимо, представника Москви обурило те, що представники заготівельних організацій запропонували тверду ціну, за яку, до речі, в Росії селяни хліб здавати не хотіли, оскільки добре знали ціну тим „грошам”. В українських селян під машкарою закупівлі просто забирали хліб, тобто шляхом обману робили з них цілком „добровільних” донорів більшовицької влади.

Оскільки основним джерелом грошових „доходів” була емісія³⁹, то цілком можливим стає факт „фінансування” української промисловості з Москви. Так, звичайно, частину надрукованих грошових знаків Москва могла „безоплатно, тобто дарма” віддати Україні (як у відомому кінофільмі „Весілля в Малинівці” один герой говорив іншому, що, мовляв бери гроші, а я собі ще намалюю). Але, здається, не виникає сумнівів, що при безперестанному друкуванні грошей, отримати переваги може лише та сторона, у якої знаходиться друкарський верстат. Механізми донорства видно з вищенаведеного прикладу. Справді, грошові знаки, які вже нічого не коштували в Москві, чим далі від центру, мали більшу вартість. Та й психологічно важко було українцям відмовитися від погляду на гроші як реальне мірило вартості товару. Допомагав на перших порах вішати локшину селянам на вуха і той факт, що фінансове становище Української Держави у 1918 р. було відмінними від більшовицької Росії, відтак українці до безрозмірної емісії ще не звикли.

У постанові ЦК РКП(б) від 8 квітня 1919 р. наголошувалося, „найголовнішим завданням в Україні є максимальне використання палива, металу, наявних заводів і майстерень, а також запасів продовольства”⁴⁰. Варто звернути увагу на сам термін – „використання”, - про розвиток в тих обставинах мова не йшла, бо не було впевненості у тому, що ця територія залишиться під владою більшовицької Москви. Тобто, як зауважив С.Кульчицький „державні органи по-хижацькому

використовували ресурси, якими почали розпоряджатися, спрямовуючи їх на виготовлення „ударної” продукції і зовсім забуваючи про потреби повсякденного життя⁴¹. У цьому ж документі наголошувалося, що гроші, які спрямовуються через раднаргосп України на фінансування названих галузей промисловості, просто не доходили до підприємств. На що представники КП(б)У, цілком резонно відповіли, що „головна причина – нестача коштів”⁴².

Ще один приклад, що характеризує політику Кремля. Якщо основною метою більшовицької влади в Середній Азії та на Закавказзі, в першу чергу Грузії та Вірменії, було утримання свого політичного впливу, то в Україні пріоритетним ставав саме економічний визиск. Підтвердженням цієї думки може слугувати наведена в попередньому абзаці цитата про „найголовніші завдання” більшовицької влади. Слід також додати, що закавказьким республікам Москва допомагала не лише „грошима”, а й продовольством⁴³, що його так активно збирали більшовики в Україні.

Незаперечним свідченням життєво важливого для Москви донорства України є різко негативна реакція центру на спроби Києва власними силами якось вирішити проблему нестачі грошових знаків. На спробу підняти питання про власну фінансову автономію 22 травня 1919 р. надійшла термінова відповідь з Москви: „ЦК РКП(б) пропонує ЦК КПУ не ставити на обговорення Українського Раднаркому фінансових рішень на зразок випуску нових знаків або обміну карбованців* без попереднього запиту ЦК РКП, оскільки такі заходи можуть прийматися лише у **всеросійському масштабі**” (курсив автора – Є.Г.)⁴⁴. Політбюро ЦК КПУ покійно погодилося з таким рішенням⁴⁵. Не коментуючи, можна лише нагадати, що на той час наркомат фінансів формально був в Україні незалежним, як і вся УСРР також. Окрім того, як згадувалося вище, Ташкентському відділенню Народного банку у квітні того ж 1919 р. вже існує право на випуск радянських грошових було розширене.

Безперестанне друкування незабезпечених товарами грошей призвело до того, що Народний банк на початку 1920 р. був ліквідований, а більшовицьке керівництво намагалося здійснити комуністичний експеримент. Його характерними рисами стала продрозкладка на селі, розподіл товарів за картками, трудова повинність та трудові армії, безоплатні комунальні послуги та транспорт. Надзвичайно популярним стало гасло „Хто не працює, той не їсть”. Всеохоплюючий централізм

* Звертаю увагу, що і в телеграмі ЦК РКП(б) за підписом Леніна, Крестинського та Калініна, і в рішенні ЦК КП(б)У з цього приводу обидва рази російською мовою написано „карбованцы”, а не „рублі”.

пронизував більшовицьку державу наскрізь. Особливо встановленню тоталітарного контролю над працею громадян допомагала централізація розподілу матеріальних благ⁴⁶. Зрозуміло, що *потреби центру враховувалися в першу чергу. Саме це й було одним з основних завдань політики, що отримала пізніше назву „воєнного комунізму”*.

Оскільки про фінансову звітність за таких обставин і мови не могло бути, то неможливо прослідкувати конкретно, яким був відсоток України у споживанні. Однак про характер економічних взаємовідносин говорилося у листі Я.Яковлєва (Епштейна) та В.Смирнова до В.Леніна у вересні 1920 р. : „Політика центральних органів влади щодо України має за останній час яскраво виражений характер переважного обслуговування центральної осі за рахунок життєвих інтересів України взагалі і Донецького басейну зокрема”⁴⁷. Автори ставили вимоги зрівняти за черговістю постачання центр і Україну. Фактично пропонуючи своєрідне обґрунтування донорства України в роки громадянської війни С.Кульчицький зауважив з цього приводу: „Шансів на задоволення цих вимог не існувало. Адже першочергове постачання поширювалося тільки на воєнні заводи і пов’язані з ним виробництва, яких в Україні було значно менше, ніж в Росії”⁴⁸.

Проблеми нерівномірності розподілу не зникли і з початком нової економічної політики, вони перейшли в іншу площину – недостатнє фінансування народногосподарських потреб України. Ледь відновилися грошові відносини, нестача грошових знаків в Україні знову стала актуальною. Вже в червні 1921 р. політбюро ЦК КП(б)У приймає рішення „Про фінансування УСРР”. У ньому, зокрема говорилося: „Доручити тов. Чубарю і Лебедю телеграфно знестися з політбюро ЦК РКП /копія Раковському/ про необхідність терміново задовольнити заявку України на грошові знаки”⁴⁹. Недостатнє фінансування змусило українське компартійне керівництво на початку серпня відкрито протестувати проти політики наркомфіну щодо України, зауваживши, що „Україні дається на місяць на 20 млрд. менше, ніж одній Москві з губернією”. При цьому вони пригрозили в разі відсутності коштів не виконати хлібозаготівельну кампанію. Останній аргумент частково досяг результату – на закупівлі хліба кошти почали виділятися⁵⁰. Однак подібні звернення давали, і то не завжди, лише короткотерміновий ефект. В даному випадку вже 22 листопада політбюро ЦК КП(б)У знову розглядало питання „о невысылке товаров и дензнаков из Москвы”, звернувшись за допомогою у вирішенні цих проблем до ЦК РКП(б)⁵¹.

Більшовицьке керівництво цілком усвідомлювало, що відновлення економіки варто було розпочинати з сільського господарства. З деякими запізненнями це зрозуміли і в Україні – і почали вимагати

коштів на розвиток сільського господарства. Але в „незалежній” УСРР на той час не було власного наркомату фінансів, тому у політбюро питання було поставлене так: „Про надання наркомзему більшого відсотку із бюджету РСФРР”. У резолюції говорилося, що це питання варто підняти не лише по радянській, а й по партійній лінії⁵².

Іншою підвалиною відновлення промисловості мав стати паливно-металургійний комплекс. Усвідомлюючи важливість цієї галузі, з якої власне й починалося відновлення промисловості, у квітні 1922 р. ЦК КП(б)У прийняв таку постанову: „Беручи до уваги значення для РСФРР вугільної й металургійної промисловості України, наполягати на тому, щоб бюджет УСРР становив не менш 25% загальнофедеративного бюджету, за винятком статей по об'єднаним наркоматам”⁵³. Однак ні слово „наполягати”, ні важливість даної галузі не допомогло добитися сприятливого результату. Через 5 місяців, у вересні 1922 р. політбюро ЦК КП(б)У прийняло ще одне рішення про необхідність відрахування 25 % на користь України. Оскільки чимала кількість грошей (які активно друкувалися) йшла позапланово, то у постанові бачимо додаток: „З позакошторисних асигнувань, що мають загальний характер, вимагати тих же відсотків відрахувань”⁵⁴. Та й ця спроба не допомогла поліпшити фінансування української економіки – з травня 1922 р. і до весни 1923 р. частка витрат України становила 15%, тоді як РСФРР – 83,8%. В цей же час частка прибутків з України сягала 22,2%⁵⁵. Саме з таким загальним від'ємним сальдо у 7,2% Україна і підписала союзний договір у грудні 1922 р. Слід зауважити, що у цих підрахунках наведені дані щодо загальної частки України в єдиному бюджеті, тобто враховуються не лише видатки республіканських та загальносоюзних наркоматів на території республіки, а й частка УСРР у затратах центрального державного апарату.

Таким чином, ми встановили, що у роки формальної незалежності УСРР українська економіка була не лише інтегрована з російською, але й була постійним її донором. Зауважимо, що **визиск України у відсотковому відношенні значно збільшився у порівнянні з дореволюційним періодом**. Видається, що з трьох запропонованих варіантів щодо ініціативи об'єднання економік і розвитку цього процесу найбільш вірогідним є третій – „компартійно-радянське керівництво України свідомо жертвувало інтересами республіки заради збереження та розширення більшовицького панування”. І зауваження Й.Сталіна навесні 1918 р. українському керівництву стосовно того, що „досить гратися в уряд і республіку, здається вистачить, час кинути цю гру”⁵⁶, варто сприймати не як наступ на українські права, а як спробу усунути зайві формальності після того, як відкрите насадження радянської УНР

стало неможливим внаслідок підписання Брестського мирного договору. З тієї ж мотивації – позбавлення бюрократичних перешкод в управлінні, – були виголошені і слова Л.Каменєва, що 24 травня 1919 р. у розмові з кореспондентом газети „Правда” зауважив: „Взагалі треба злити Україну з Росією”⁵⁷. Однак, на відміну від 1918 р. „злиття” пропонувалося як результат виконаної компартійним керівництвом України місії – більша частина Україна була під владою більшовиків.

В 1918 р. тогочасне українське керівництво відправило ноту від імені уряду радянською УНР до РНК РСФРР зі словами „самого рішучого протесту проти виступу Сталіна”⁵⁸. Незважаючи на привабливе формулювання цього документу („Ми повинні заявити, що ЦВК рад України та Народний Секретаріат мають джерелами своєї влади не те чи інше ставлення того чи іншого наркому Російської Федерації, але волю трудящих мас, що відобразилася в постанові II Всеукраїнського з’їзду рад”⁵⁹), основною причиною його появи на світ була несвоєчасність ліквідації української радянської державності. Радянська УНР ще не виконала завдання закріплення в Україні більшовицької влади. В 1919 р. ситуація була іншою. Більшовики не лише опанували Україну, але й сподівалися на швидке поширення „світової революції” в європейських країнах, причому територія України мала стати форпостом для наступу на капіталістичний світ. Політбюро українських більшовиків 28 квітня 1919 р. прийняло постанову „Про Угорщину”, у якій наголошувалося: „**Зобов’язати(!)** Угорщину у самому терміновому порядку допомогти хоча б демонстрацією на румунському фронті”⁶⁰. Наприкінці травня 1919 р. при ВЦВК була створена комісія у складі Л.Каменєва, Х. Раковського та наркома юстиції РСФРР Д.Курського, метою якої було дослідження питання про входження національних республік до складу Росії на правах автономій⁶¹. Тобто, по великому рахунку, про якийсь захист УСРР як державного утворення мова не йшла. Відтак, здавалося б, збувалася мрія В.Леніна про те, щоб комуністи гноблених націй вимагали „найбільш повного, у тому числі й організаційного, злиття, а не тільки зближення робітників гнобленої нації з робітниками гноблячої нації”⁶². Та не все так сталося, як гадалося.

Розвиток подій, передусім повстання в Україні, змусив більшовицьке керівництво влітку 1919 р. тимчасово відмовитися від ідеї примусового поширення революції за межі колишньої Російської імперії. Ідея експорту революції, що з допомогою радянської форми незалежності спочатку так вдало виявила себе в Україні, загальмувалася при першій же спробі втілення в життя реальної її мети – викачування ресурсів, перш за все сільськогосподарських, з України.

Допомога Угорщині так і не була надана, українське селянство своїм супротивом продрозкладці зіпсувало плани Москви на встановлення більшовицької влади в Угорщині та інших країнах Європи, а відтак і викачування з них промислової продукції. Більше того, більшовицькі війська на деякий час були змушені залишити Україну. Відтак національна форма „незалежної” УСРР збереглася, оскільки остаточної мети її створення, - панування над Україною, – досягнуто не була. Згодом у керівництві УСРР частково стало змінюватися ставлення до взаємовідносин з центром, всеохоплююча централізація економіки дедалі менше подобалася більшовикам України, оскільки центр явно ігнорував потреби республіки. В настроях частини української компартійної номенклатури відбулися зрушення під враженням нерівноправних економічних стосунків з Москвою, а також не без впливу тих же боротьбистів. Місцеві комуністи почали ототожнювати декларативно незалежну форму УСРР та реальний зміст.

Неврахування потреб розвитку української економіки та „небачення” формально незалежного Харкова у різних організаційних питаннях постійно викликало незадоволення у компартійного керівництва України. Причому більше обурення української номенклатури породжувало ігнорування московським центром харківського. Протоколи політбюро ЦК КП(б)У за 1921-1922 рр. переповнені протестами про небажання Москви рахуватися з українським компартійно-радянським центром. Ці протести стосувалися не лише питань розвитку промисловості і фінансування, але й управління в сфері транспорту, інформаційного забезпечення, торгівлі, партійного контролю, ДПУ, освіти тощо⁶³. Таким чином у настроях компартійної еліти формувалося усвідомлення необхідності якихось реальних важелів для управління Україною.

Підкреслимо, що протягом (до союзного” періоду відбулося осмислення більшовиками України несправедливості існуючого типу економічних відносин УСРР з центром. І якщо на перших порах (1918-1919) часу на вивчення економічної ситуації не було, то згодом керівництво України почало „орієнтуватися у тому, що спочатку здавалося плутаниною” (так казав В.Затонський про свою роботу на чолі Вукоопспілки у 1922 р.⁶⁴. Відтак нехтування потребами України стало впадати в очі, а оскільки зберігалася формальна незалежність, то був привід для протесту проти такої політики Кремля. Цю небезпечну для Москви тенденцію чітко усвідомлював Й.Сталін, який у листі до Леніна від 22 вересня 1922 р. наголошував: „За чотири роки громадянської війни, коли ми внаслідок інтервенції змушені були демонструвати лібералізм Москви в національному питанні, ми встигли

виховати серед комуністів, всупереч своєму бажанню, справжніх і послідовних соціал-незалежників, які вимагають справжньої незалежності в усіх смислах і розцінюють втручання Цєка РКП як обман і лицемірність з боку Москви. Ми переживаємо таку смугу розвитку, коли форма, закон, конституція не можуть бути ігноровані, коли молоде покоління комуністів на окраїнах гру в незалежність відмовляється розуміти як гру, вперто приймаючи слова про незалежність за чисту монету і так само вперто вимагаючи від нас проведення в життя букви конституції незалежних республік⁶⁵.

Водночас Сталін пропонував замінити фіктивну незалежність „справжньою внутрішньою автономією республік у розумінні мови, культури, юстиції, внусправ, землеробства тощо”⁶⁶. Нагадаємо, що ще до „влиття” партії боротьбистів в КП(б)У у Москві не без підстав вважали, що „єдиними претензіями цієї партії, з якою, безумовно, варто серйозно рахуватися, є питання національно-культурного порядку” (з листа Д.Гопнера до М.Калініна від 3 березня 1919 р.)⁶⁷. Отож, окрім небезпеки назвати все своїм іменем, нічого нового у цих словах Сталіна не було. Поступки у цьому питанні для більшовиків не були принциповими. Справжні побоювання московського центру викликав не захист Україною прав на національно-культурний розвиток (без компромісу в цьому питанні про модернізацію економіки можна було й забути⁶⁸), а саме відстоювання економічних прав. Московський центр іноді більше харківського (українців у Харкові було обмаль) міг дозволити поступки в національно-культурній сфері, але в економіці, і зокрема у фінансовій сфері – зась!

Виникає логічне питання навіть ж тоді об’єднуватися в Союз, якщо в Харкові постійно існувало незадоволення центром? Для відповіді на це питання, а також для кращого розуміння ситуації у фінансово-бюджетній сфері, що відіграла ключову роль в економіці, варто проаналізувати ситуацію, що склалася у 1922-23 р. (господарський рік розпочинався 1 жовтня). Цей вибір обумовлюється тим, що по-перше, саме у цей рік відбулося формальне утворення союзної держави та утвердження принципів її існування, а по-друге – це був перший рік, коли у радянських республіках намагалися скласти бюджет (спершу орієнтовний).

Якщо брати формальні фінансово-бюджетні показники УСРР у цей рік, то вони були досить сприятливі для України. Незважаючи на те, що прибутків на терені України зібрано було 195 789 тис. руб. (перераховано у довоєнних цінах), витрала УСРР– 209 867 тис. руб., тобто на 7,1% більше⁶⁹. Висновок – центр турбувався за Україну? Однак якщо врахувати дуже високу емісію, особливо в перші місяці

господарчого року (у жовтні 1922 – 49,2% всіх прибутків, в січні 1923 – 35,2%⁷⁰), то картина виглядає по-іншому. Оскільки загальний дефіцит бюджету 1922/23 р. (про реальне планування якого годі було й говорити, а підрахунки проводилися по закінченню року) становив 29,2%⁷¹, що були покриті за рахунок емісії, то кінцевий результат виглядає цілком інакше. Порівнявши підсумкові результати прибуткової (22,2%)⁷² та видаткової (17,3%⁷³) частки України в загальному бюджеті, приходимо до висновку, що Україна залишилася донором центру. Названі цифри враховують видатки на території України, що здійснювалися через фінансові відділи неукраїнських губерній, не кажучи вже про прямі асигнування Москви повз Харків.⁷⁴ Варто також підкреслити, що неодноразові звернення до московського центру мали певний результат – у надзвичайних видатках, що становили 1/6 частину усіх витрат, частка України складала 23,7%, тоді як у звичайних – 16%⁷⁵.

Проаналізовані в попередніх абзацах фінансово-економічні відносини України з Москвою були характерні й для попереднього періоду, хіба що раніше ще більш відчутним було ігнорування потреб України. Економічним підґрунтям ініціативи УСРР зі створення СРСР були сподівання на більш точне визначення прав і обов'язків України у фінансово-економічній сфері та збільшення частки виділених на потреби республіки коштів. Відповідно були сподівання на те, що орієнтовний бюджет перетвориться на твердий, а закон про бюджетні відносини, на прийнятті якого наполягали українці, стане своєрідною фінансовою конституцією у взаємостосунках з Москвою.

Українські економісти та урядовці не бажали, щоб в подальшому повторювалася ситуація 1922/23р, коли, наприклад, бюджет, що був прийнятий в Раднаркомі УСРР на другий квартал, у Москві взагалі не брали до уваги. Також не могло влаштувати таке становище, коли „замість бюджету як відображення господарського плану, Україна почала отримувати для своїх необ'єднаних наркоматів асигнування на господарсько-операційні потреби у визначеному відсотковому співвідношенні від кредитів, що їх отримували ті ж наркомати РСФРР”⁷⁶. Причому не задовольняло українське керівництво як те, що „асигнування були випадкові та запізнювалися”⁷⁷, так і те, що таким чином Москва нехтувала плануванням українських економістів та взагалі не брала до уваги той факт, що структура господарства України мала дещо інший характер ніж в Росії.

В той же час далеко у своїх протестах українські економісти не доходили. По-перше, було ще недостатньо досвіду для того, щоб виявити всі нюанси, а по-друге – і це головне, - були сподівання на нормалізацію становища. Адже союзна держава наприкінці грудня

1922 р. формально лише утворилася, весь 1923 р. тривала підготовка та редагування документів, що визначали основні засади існування СРСР. Зокрема, мали бути уточнені права й обов'язки республіканських органів у фінансово-бюджетній сфері. Підтримував сподівання на взаємовигідне рішення і той факт, що при підготовці кінцевого варіанту союзного договору ЦК РКП дав директиву про „необхідність піддати серйозному переглядові всі основні положення союзного договору в значенні уточнення прав окремих республік”⁷⁸. Відтак усі негаразди початкового етапу існування СРСР списувалися на організаційні моменти, що з часом мали уладнатися. Та й формальні рішення XII з'їзду РКП(б) (квітень 1923) давали привід для оптимізму. В резолюції з'їзду рекомендувалося усім членам партії поставити практичні завдання досягти того, щоб: „при побудові центральних органів Союзу була забезпечена рівність прав та обов'язків окремих республік як у взаємних між ними відносинах, так і щодо центральної влади Союзу; були надані республікам досить широкі фінансові і, зокрема, бюджетні права, які забезпечують можливість виявлення їх власної державно-адміністративної, культурної та господарської ініціативи”⁷⁹. Наміри про надання республікам вагоміших фінансово-господарських прав були підтвержені і в постанові Четвертої наради ЦК РКП(б) у червні 1923 р. Там, зокрема, наголошувалося: „У межах наданої республікам частини, розміри якої повинні бути визначені окремо, слід було б розширити бюджетну самостійність останніх”⁸⁰.

Однак ці декларації не сприяли виконанню обіцянок. Сталінське оточення з метою укорінення серед неросійських народів було готове йти на певні поступки в національно-культурній, і перш за все мовній сфері. Як приклад можна привести різко негативну оцінку генсеком ЦК РКП(б) рішення президії ВЦВК про те, що усі папери з місць, які надходять до ВЦВК, повинні мати російський переклад. Й.Сталін підкреслював: „Цю постанову, як таку, що суперечить лінії партії в національному питанні, варто було б знову розглянути Президії та змінити в том напрямку, щоб, по-перше, встановити повну свободу „надходження паперів” та заяв до Президії ВЦВК будь-якими мовами будь-якої національності РСФРР без жодного обмеження, по-друге, організувати при Президії ВЦВК корпус перекладачів з усіх мов усіх національностей РСФРР”⁸¹.

В той же час до вимог господарської самодостатності Москва ставилася вкрай негативно. Декларації на цю тему для заспокоєння на місцях дозволялися, але реальні пропозиції Раковського та Мдівані на XII з'їзді РКП(б) зі скорочення прав союзних наркоматів та передачі господарської ініціативи на місця були зустрінуті відверто вороже. Для

Москви виявлялася вкрай небезпечною думка Б.Мдівані про те, що „національне питання зовсім не полягає у тому, як це часто, на жаль, найбільш авторитетні товариші розуміють, - в питанні про мову або культурної і національної автономії. Для радянської влади, для комуністів, для марксистів насамперед господарська діяльність є все і все визначає. Ми стверджуємо, що господарський момент ні в якому разі не має бути виключеним із національної проблеми. Навпаки, *господарський момент має наповнювати цю національну проблему, інакше нам особливо й не варто буде вивчати цю мову, якщо їй особливого розвитку не буде, нема чого цю національну культуру створювати, якщо не буде для неї економічної бази*”⁸² (курсив автора – Є.Г.). Для сталінського оточення, що було наскрізь пронизане централізаторськими намірами, ототожнення національної проблеми і господарської активності було смерті подібним.

Сталін діяв за принципом „є людина – є проблема, немає людини – немає проблеми”. Застосовувати репресії, як це було у 1930-ті, він не міг. Тому під доволі надуманим приводом на XII з’їзді розгорнулася боротьба проти „грузинського ухилу”. Про економічний аспект цього „ухилу” у звинуваченнях мова не йшла, усе звелось до інкримінування грузинському ЦК неправильної національної політики у руслі сталінського розуміння національної проблеми (передусім мова і кадри). Однак такий підхід не міг себе виправдати в УСРР, – Х.Раковського і його прихильників неможливо було звинуватити в українському мовно-культурному та кадровому націоналістичному ухилі хоча б з тієї причини, що переважну більшість керівних посад в Україні займали не українці, а основною мовою була російська. Тобто з такого погляду на проблему Х.Раковського швидше можна було звинуватити у великодержавному шовінізмі, аніж в місцевому націоналізмі. Тому таких своїх опонентів Й. Сталін, використовуючи свою посаду генсека, просто переміщував за межі УСРР. При цьому він намагався не торкатися питання про незгоди у поглядах на господарську самодостатність союзних республік, а знаходив якісь інші приводи. Цікаво, що М.Скрипника, у промовах якого більш важливе місце займали мовно-культурні проблеми, все-таки залишили в Україні, незважаючи на наміри услід за Х.Раковським і М.Фрунзе відкликати з УСРР та призначити прокурором Верховного Суду СРСР⁸³, послом в Чехословаччину⁸⁴ тощо.

Таким чином найбільш авторитетних „носіїв” ідеї економічного суверенітету було вилучено з керівництва національних республік. Однак певна частина цих ідей лишалася злободенною, вона, як ми вже зазначали вище, знайшла відображення у постановках партійних

форумів. Тому питання бюджетних прав республік та проблеми участі національних республік у господарському житті СРСР залишалися актуальними і після 1923 р.

Роки фінансово-економічної стабілізації та відновлення економіки (1923/24 – 1924/25).

Як було зазначено вище, основними проблемами в економічних стосунках України з центром було непропорційно мале фінансування потреб України та гасіння будь-якої господарської ініціативи централізаторським управлінням. Саме на вирішенні цих проблем у перші роки існування СРСР зосередимо свою увагу.

Перші кроки у цьому напрямку були обнадійливі для України. Так, вже у вересні 1923 р. Москва пообіцяла Україні 19% видатків із загальносоюзного бюджету⁸⁵, що було майже на два відсотки більше за попередній рік. Однак встановлення навіть такого відсотку, що вважався українським компартійним керівництвом явно недостатнім (згадаємо про спроби залучити в Україну 25% загального бюджету), далось нелегко. Москва в черговий раз намагалася урізати кошти для УСРР. У світлі резолюцій, прийнятих на XII з'їзді РКП(б), це викликало хвилю обурення в керівництва УСРР. Політбюро ЦК КП(б)У 17 вересня 1923 р. прийняло постанову, де, зокрема, наголошувалося: „Констатувати ненормальність складання бюджету, що практикується у центрі, і що виражається у відрахуваннях сум на видатки по Союзу на РСФРР та поділу залишку між республіками. Вважати необхідним залучати представників Республік при розподілі сум Союзу”⁸⁶.

Таке рішуче відстоювання українських прав на деякий час переконало Кремль. Однак вже після початку господарського року (починався 1 жовтня) в Москві знову намагалися зменшити фінансування України. У відповідь на це керівний український партійний орган висловив "рішучий протест" і прийняв таке рішення: „Наполягати, щоб для України сума кредитів, призначена для необ'єднаних наркоматів на 23-24 р. не була знижена проти встановлених 19%. Вважати встановленим на основі робіт зі складання та побудови бюджету на 23-24 р., що визначена контрольна цифра недостатня навіть для покриття вкрай скорочених видатків, прийнятих по бюджету”⁸⁷. Як бачимо, у тексті постанови зустрічаються такі незвичні для пізніших часів терміни, як „протест” і „наполягати”. Такий підхід дав позитивні результати. Підсумкові видатки на УСРР становили 18,95% (з урахування видатків на Донвугілля, Південсталь, Штерівське будівництво, Дніпробуд та ін.). І хоча прибутків в Україні було зібрано 21,7% від загальносоюзних, тобто на 2,75% більше ніж було здійснено видатків, негативне сальдо в

порівнянні з попереднім роком все-таки зменшилося майже вдвічі⁸⁸. Більший відсоток надійшов і на потреби необ'єднаних наркоматів, де, власне, і виявлялась найбільше самодіяльність радянської України. Якщо у 1922/23 р. на ці потреби було витрачено 17,8% від загальних витрат на необ'єднані наркомати СРСР, то в 1923/24 – 20,3%⁸⁹.

Формально республіканські органи з 1923-24 р. отримували також більше прав у розподілі фінансів. Вже сам факт того, що наркомат фінансів перейшов із розряду спільних до числа директивних, дає змогу твердити про певне розширення прав українського керівництва у фінансово-бюджетній сфері. Відповідно до цього рішення восени 1923 в Україні був утворений власний наркомат фінансів, який очолив С.Кузнєцов.

У 1924 р. було зроблено, здавалося б, наступний крок. 29 жовтня 1924 р. було прийнято таку бажану для компартійного керівництва України постанову ВЦВК „Про бюджетні права Союзу РСР та союзних республік, що входять до його складу”. Зауважимо, що ця постанова не була ініціативою центру, на її прийнятті найбільше наполягала українська компартійна організація. Відтак Москва хоча й погодилася на її прийняття, але зробила все можливе, щоб це рішення не стало основою фінансово-господарської самодостатності республіканських бюджетів. На недосконалому прийнятому положення, що фактично ставило республіки у повну залежність від центру, неодноразово наголошувалось в наступні роки. Основним недоліком, закладеними у цьому документі, була перманентна дефіцитність будь-якого республіканського бюджету, залежність його від централізованих дотацій. Попередня вимога українських комуністів дослідження „фінансового становища республік за єдиним методом для визначення частки республіки в загальносоюзному бюджеті... з урахуванням економічних, так і національних моментів”⁹⁰ виконана не була.

Окрім того, в Україні сподівались на продовження тенденції щодо зближення прибуткової та видаткової частки УСРР в єдиному загальносоюзному бюджеті. Однак аналіз вже попередніх варіантів головного фінансового документу змусив членів політбюро ЦК КП(б)У „констатувати, що загальна сума асигнувань призначених для потреб необ'єднаних наркоматів на 1924-25 р. недостатньо збільшена і не відповідає загальному зросту бюджету Союзу”⁹¹. Ці зауваження не допомогли, частка України у загальних видатках зменшилася з 18,95 до 18,4%, тоді як зібрали з України коштів на 0,3% більше (22% проти 21,7%).⁹² Щодо необ'єднаних наркоматів, то зниження було більш суттєвим – з 20,3% до 17,4% від подібних загальносоюзних витрат.

Звичайно, такий стан речей не міг задовольнити компартійне керівництво України. Однак тут все ще сподівалися, що з часом все владнається. Тим більше, що бюджет 1924/25 р. вперше в радянській історії був бездефіцитним, тобто сума видатків не перевищувала зібраних на терені СРСР прибутків. Іншою важливою рисою цього господарського року стало проголошення принципу збалансованості в складанні республіканського бюджету, що був задекларований у прийнятому 29 жовтня 1924 р. законі „Про бюджетні права Союзу РСР та союзних республік, що входять до його складу”. Цей принцип був новим як для центру, так і для республік, адже до цього року „бюджети республік фактично зводилися до рівня фінансових кошторисів, як складових частин єдиного державного бюджету СРСР”⁹³. Тобто раніше вся самодіяльність республік зводилася перш за все до вимог відповідного фінансування з Москви. Віднині ж збалансування бюджету вимагало, щоб республіканські органи самі турбувалися про наповнення свого бюджету, адже, згідно закону „податки і неподаткові надходження, надзвичайні ресурси, а також відрахування від податкових прибутків та надбавки до них надаються союзним республікам у розмірі, що дозволить забезпечити самостійне збалансування республіканських бюджетів в допустимих загальносоюзним бюджетом межах”⁹⁴.

Однак, як виявилось при складанні республіканського бюджету, Москва у цьому законі не забула потурбуватися про свою ключову роль. Навіть УСРР, що була беззаперечним донором в СРСР, не змогла скласти свого республіканського бюджету бездефіцитним, оскільки наданих податкових надходжень не могло вистачити. Довелося знову йти на уклін до Кремля і прохати кошти. Незважаючи на „панський” дозвіл збільшити відрахування в республіканський бюджет із сільськогосподарського податку з 35 до 45%, його незбалансованість хоча й зменшилася (із 13 493 515 руб. до 7 310 333 руб.)⁹⁵ але все-таки лишалася відчутною. Та це були ще не всі негаразди. Заступник наркому фінансів УСРР нарікав, що для Москви вважалася нормальною практика, коли складений в УСРР бюджет, незважаючи на те, що він проходив усі республіканські інстанції, в союзних органах зазнавав таких значних змін, що фактично не давав можливості Україні будувати свій республіканський кошторис в більш-менш закінченому варіанті⁹⁶. Це викликало незадоволення в керівництва радянської України. Тим більше, що внаслідок такого розподілу коштів в Україні видатки в перерахунку на одну особу значно відставали від загальносоюзних. Так, наприклад, у цьому ж 1924/25 р. такі видатки в СРСР становили 6 руб. 61 коп., а в Україні – 6 руб. 09 коп. Особливо відчутним було

відставання у культурно-соціальних потребах – 2 руб. 60 коп. та 1 руб. 99 коп. відповідно⁹⁷.

З наведених даних можна зробити висновок про те, що частка УСРР у витратах залишалася непропорційно малою і вона навіть ще зменшилася у 1924/25 р. Причому, якщо згідно тих цифр, що ми наводили вище, близько 1/5 усіх українських прибутків пішло на фінансування інших республік (не центру), то економіст В.Доброгаєв цілком обґрунтовано наполягав на іншій цифрі – 1/3⁹⁸. Компартійне керівництво УСРР чітко усвідомлювало, що миритися з таким становищем не можна, інакше УСРР з передової республіки могла б перетворитися у відсталу.

Іншою проблемою, як ми вже зазначали, були постійні наміри Москви централізувати управління економікою, забрати для себе якомога більше повноважень, не рахуючись з українським владним субцентром. У центральному державному апараті не сприймали всерйоз бажання республіканського керівництва мати реальний вплив на прийняття загальносоюзних рішень та наміри республік стати більш самостійними в господарському відношенні. При аналізі тогочасних документів складається враження, що Москва сподівалася, що наданими правами республіки не користуватимуться належним чином. Врешті так би воно й було, якби не Україна. Республіканське керівництво намагалося максимально використати надані формально права, сприймаючи їх не як декларації, а як керівництво до дії. Саме українці звертали увагу на невідповідність задекларованого принципу збалансованості республіканського бюджету тим джерелам надходження коштів, що надавалися для цього республікам. Але особливо багато уваги звертав Харків на втручання центральних союзних органів у роботу українських наркоматів, порушення задекларованих у Конституції принципів розподілу повноважень. Зауважимо, що протести не були б такими переконливими, якби УСРР отримувала більшу частку з загальносоюзного бюджету.

У листі до Й.Сталіна, аналізуючи роботу українських урядових структур в 1924/25 р., голова РНК УСРР В.Чубар писав: „В роботі апаратів союзних наркоматів завжди виявлялися тенденції побільше забрати в безпосереднє своє управління, зменшуючи права та масштаб роботи союзних республік. Останнім часом ці тенденції виявилися особливо відчутно у цілому ряді галузей державної роботи, підживлюючи таким чином такі настрої серед відповідальних працівників наркоматів, які сприяють зростанню зневажливого ставлення до суті справи та ігнорування інтересів союзних республік”⁹⁹. І далі для ілюстрації В.Чубар навів переконливі приклади по промисловості,

торгівлі, пошти, праці. Особливо багато уваги голова Раднаркому України приділив бюджетно-фінансовій сфері. Зокрема, він підкреслив: „Участь уряду союзних республік у розробці загальносоюзного бюджету нічого не варта. Нині НКФін СРСР вніс в РНК законопроект збалансування бюджету на 25/26 р. без опрацювання його пропозицій навіть у відповідних частинах союзними республіками. Таке ігнорування урядів союзних республік в основному питанні побудови бюджету може відірвати їх від загальних планових пропозицій союзних органів”¹⁰⁰. Наводячи приклад вилучення з республіканських прибутків відрахувань від промислового податку, голова РНК УСРР підкреслив: „Зменшення можливості маневрування республіканських органів беззаперечне”¹⁰¹.

Однак В.Чубар у даному листі не лише бідкався, а й попереджав та пропонував: „При поглибленні вказаних мною вище тенденцій справа будівництва Союзу Радянських Соціалістичних Республік може сильно постраждати, так як загострення на цьому ґрунті можуть поглиблюватися у бік непотрібного тертя та витрати часу. Для попередження цього ми вважаємо корисним створити спеціальну комісію при ЦК, котра б до осіннього Пленуму розглянула роботу найважливіших союзних наркоматів і напрацювала ряд заходів, що ліквідують наведені вище ненормальності і будуть сприяти більш правильному розподілу роботи між союзними республіками та союзними наркоматами”¹⁰².

Ставлення керівництва ВКП(б) до таких настроїв Харкова було лояльним. В умовах боротьби за владу Й.Сталін „був кращим другом національних республік. У боротьбі зі своїми супротивниками він відчував крайню потребу в підтримці найбільшої радянської республіки – УСРР та найбільш чисельної, після російської, республіканської партійної організації – КП(б)У”¹⁰³. У цей час боротьба з внутріпартійною опозицією була у самому розпалі. То ж і в питаннях взаємовідносин республіканських наркоматів з союзними очолювана Сталіним більшість в політбюро ЦК РКП(б) формально частіше ставала на бік українського керівництва. В той же час це робилося більше для показовості, реальні зрушення були зовсім невеликі.

Важливим чинником підтримки Сталіна українською парторганізацією у боротьбі із різного роду опозиціями в середині 1920-х рр. стало його лояльне ставлення до селянства у цей час. Однак на вищих щаблях КП(б)У на початку 1925 р. трапився певний збій у взаємостосунках із центром, який ЦК РКП(б) вимагав невідкладно виправити. І вже 20 березня 1925 р. політбюро ЦК КП(б)У приймає постанову, у якій наголошується: „Враховуючи, що **недостатньо повний зв'язок** (виділення автора – Є.Г.) т. Квірінга як секретаря ЦК КП(б)У з ЦК РКП(б) сприяв винесенню помилкового рішення з питання про

Троцького, а також несприятливі умови для роботи всередині політбюро, що виникли у зв'язку з цим і можуть шкідливо відобразитися на єдності і згуртованості Української партійної організації, – задовольнити прохання т. Квірінга про зняття його з посади ген. секретаря ЦК КП(б)У¹⁰⁴. Е. Квірінг не був популярною особою, то ж заміна керівника КП(б)У відбулася без ускладнень. Щоб убезпечити себе від нелояльності ЦК КП(б)У в наступні роки та домогтися **повного зв'язку** з українською парторганізацією Й. Сталін у квітні 1925 р. надсилає в Україну свого вірного помічника – Л.Кагановича.

Підсумовуючи аналіз років фінансово-економічної стабілізації, хотілося б солідаризуватися з резолюцією Х з'їзду РКП(б), де підкреслювалося, що „знищення фактичної національної нерівності є тривалий процес, який вимагає упертої і наполегливої боротьби з усіма пережитками національного гніту і колоніального рабства”. Але, як говорилося вже в резолюції XII з'їзду РКП(б), подолати цю нерівність необхідно. Засіб досягнення цієї мети учасникам цього зібрання бачився цілком логічними: „**шляхом справжньої і тривалої *допомоги російського пролетаріату відсталим народам Союзу у справі їх господарського і культурного успіху***”¹⁰⁵ (виділення автора – Є.Г.).

Якщо говорити про „допомогу у культурному успіху”, то загально-визнано, що українізація до приїзду Л.Кагановича здійснювалася досить кволо і саме з його появою цей процес відчутно прискорився. Втім, говорити про допомогу російського пролетаріату (читай – Росії) немає сенсу, оскільки витрати на культурно-освітню роботу в Україні були значно менші, ніж в РСФРР. Так, у 1924/25 р. видатки на одну особу в освітній галузі в УСРР були на 20% менше від середніх по СРСР та не досягали 76% від рівня РСФРР¹⁰⁶. При цьому, нагадаємо, що на території України значно більше збиралося коштів, ніж витрачалося.

Водночас першочерговим завданням було все-таки відновлення промисловості. Відшукати ж допомогу Росії в господарському аспекті ще важче. Україна у 1923-1925 рр. залишалася важливим донором союзного бюджету, пересилаючи туди від п'ятої частини до третини (за оцінкою В.Доброгаєва) зібраних на своїй території коштів. Переважну частину видатків давало українське село. Перефразовуючи постанову XII з'їзду РКП(б), варто наголосити на тому, що реально „**український селянин допомагає народам Союзу у справі їх господарського успіху**”, тобто у відновленні довоєнного економічного потенціалу. Однак подяки за це не отримував. У порівнянні з РСФРР українські показники фінансового забезпечення у перерахунку на одну особу відчутно відставали. Тобто у фінансовому плані українці „допомагали”

не підтягнути до свого рівня інших, а надати їм перевагу над собою. Добровільною такою допомогою, в тому числі і з огляду на позицію ЦК КП(б)У, назвати важко. Однак сподівання на покращання ситуації були.

Про те, що компартійне керівництво з приїздом Л.Кагановича сприяло більш широкому доступу українців до освіти, а це було важливою передумовою успішної модернізації в подальшому, написано досить багато. Однак не менш грандіозні завдання стояли перед економікою. Як зауважував Г.Гринько, план роботи на 1925/26 господарський рік визначався „урахуванням основних перспектив та завдань цього року не лише як завершального у процесі відновлення довоєнної економіки, але і як такого, що готує основні передумови для переходу до нового широкого будівництва за межею довоєнного рівня”¹⁰⁷, тобто підготовкою до реконструктивного періоду. Як змінювалася ситуація в господарському будівництві і, зокрема, у фінансово-економічних стосунках радянської України з центром у наступні роки, автор розглядає далі.

Від відновлення до реконструкції: українські плани та союзна реальність (1925/26 – 1927/28)

Як вже було зазначено вище, 1925/26 р. став першим роком, коли компартійні керівники у своїй господарській діяльності почали враховувати завдання реконструкції промисловості. Тимчасовий союз компартійно-радянського апарату з безпартійними економістами вичерпувався з 1925 р. з постановом завдань індустріалізації. Саме з 1925/26 господарського року у промисловості розпочинався процес розширеного відтворення промисловості¹⁰⁸. Однак, у зв'язку з боротьбою за владу та певним гандикапом у вигляді ще не кінця використаних промислових підприємств, реально індустріалізація розпочалася з 1928 р. Як вже було зазначено вище, саме на початку 1928 р., тобто на останній межі відбудовного та реконструктивного періоду, з'явилася відома стаття М.Волобуєва в журналі „Більшовик України”. Її поява була не випадковою. У цей час не лише точилася боротьба між опозицією та Сталіним, а й розглядалися різні варіанти майбутньої індустріалізації. Причому питання стосувалося не лише темпів, а й місцезнаходження основних підприємств.

Для України це питання було надзвичайно актуальним. Адже незважаючи на те, що протягом 1923-26 рр. з території України приблизно на 50 тис. осіб щорічно більше виїжджало, аніж приїжджало¹⁰⁹, високі темпи приросту населення у республіці (більше аніж 2,3% в 1923-1926 рр.)¹¹⁰ та значне аграрне перенаселення (в Україні за станом на 1927 р. за даними наркомату земельних справ було 22,5% зайвих

робочих рук¹¹¹) призвело до того, що навіть за мінімальними підрахунками „зайвина населення в сільському господарстві” обраховувалася в розмірі 5 млн. осіб¹¹². Якщо додати до цього 250 тис. безробітних міських та 400 тис. утриманців та врахувати натуральний приріст, то наприкінці першої п'ятирічки передбачалося „зайвини населення близько 8,5 млн.”¹¹³.

Ці дані були добре відомі компартійному керівництву України і саме з них воно виходило у своїх пропозиціях щодо промислового будівництва в Україні. В травні 1925 р., на одному з перших засідань політбюро ЦК КП(б)У з участю Л.Кагановича, голова РНК УСРР В.Чубар основною лінією на шляху розвитку народного господарства назвав „органічне поєднання розвитку сільського господарства України та вирішення проблеми дешевої енергії для промисловості”¹¹⁴. Більше того, на цьому засіданні Чубар у своїх тезах назвав сільське господарство фактично пріоритетним напрямком розвитку української економіки. Зокрема, він звернув увагу на „необхідність для народного господарства України більш швидкого розвитку і зросту селянського господарства. Це є відправною точкою всього розвитку народного господарства України в цілому”¹¹⁵. Оскільки гостро стояло питання надлишкової робочої сили, то тут же наголошувалося, що „особливо характерною і важливою групою Української промисловості є сільсько-господарська обробна промисловість: цукробурякова, винокурна, консервна м'ясна, мукомельна, маслоробня та олійна”¹¹⁶.

Дбаючи про забезпечення українців роботою та побіжно і про економічний розвиток Правобережжя, у липні 1925 р. політбюро ЦК КП(б)У прийняло постанову „Про надлишок робочої сили на селі та боротьбі з безробіттям”. У цьому економічно обґрунтованому документі проголошувалося необхідність сприяти розвитку кустарної промисловості на селі шляхом максимального зниження податків, розширення меліоративних робіт (додаткові робочі місця на будівництві та в подальшому в сільському господарстві) та будівництва доріг тощо¹¹⁷. Виконанню таких намірів республіканського керівництва заважав існуючий порядок фінансування республік, за яким, як підкреслював у своїй статті в журналі „Хозяйство Украины» В.Доброгаєв, „союзні НКФ, Держплан, РПО та РНК вважають немов би своїм обов'язком змінити до невпізнання у хащах своїх канцелярій республіканські бюджети”¹¹⁸. Іншою перепоною у господарському будівництві ставала та обставина, що більш-менш реальний вплив республіканське керівництво мало лише на республіканський бюджет, а більшість видатків на промисловість здійснювалася за загальносоюзним кошторисом. Підтвердженням цього є той факт, що частка всіх республіканських бюджетів у єдиному

загальносоюзному у 1924/25 становила 15,8%, а в 1925/26 15,3%¹¹⁹. Відтак в 1925/26 рр. за республіканським бюджетом господарські потреби на території УСРР фінансувалися на 19 300 тис. руб., а за бюджетом СРСР у сумі 47 485 тис. руб.¹²⁰, тобто майже в два з половиною рази більше.

Такий стан справ не задовольняв український владний субцентр. Адже той відсоток, що давала на фінансування народногосподарських потреб безпосередньо Москва, був явно недостатнім, не кажучи вже про перманентне неврахування особливостей республіки в господарському будівництві. Водночас Харків вимагав невтручання в питання формування республіканського бюджету. Ці настрої української компартійної еліти знайшли відображення в постанові політбюро від 15 червня 1925 р., де перед ЦК РКП(б) гостро ставилося „питання про збільшення частки України у фондах”. У цьому документі також підкреслювалося, що „з метою встановлення більш правильної участі союзних республік в загальносоюзному кошторисі, вважати за необхідне переглянути закон про бюджетні права Союзу та союзних республік у відповідності з постановою III З'їзду Рад СРСР”¹²¹. Мова йшла передусім про надання республіці таких джерел для збалансування бюджету, що дали б змогу самостійно здійснювати необхідні видатки.

Оскільки Москва не поспішала ні з формальним, ні з фактичним виконанням своїх обіцянок, то українські комуністи взяли ініціативу у свої руки і вирішили запропонувати свій проект бюджетної резолюції. У лютому 1926 р., після кількомісячного обговорення свого варіанту цього документу, політбюро ЦК КП(б)У затвердило текст проекту резолюції про бюджетні права республіки, що мав унеможливити повсякчасну залежність республіканського бюджету від примх Москви¹²². Про спрямованість цього проекту говорить той факт, що у разі умовного перерахування по ньому бюджетних прибутків та видатків 1925/26 р. республіканський бюджет, по-перше, виявлявся бездефіцитним, а, по-друге, збалансовувався у розмірі 218,8 млн. руб., що було майже на 20% більше від реально існуючої цифри¹²³. Підкреслимо, що цим кошторисом мав розпоряджатися тільки український уряд, Москва у такому випадку давала б лише загальні директиви. Тобто не лише збільшувалася фінансова самостійність українського уряду, але й значно зростав його вплив на народногосподарський комплекс, що знаходився на території республіки.

Побачивши таке незбориме бажання змінити існуючий стан фінансування, Кремль зробив крок у відповідь і погодився з тим, що зміни потрібні. Однак пленум Бюджетної комісії ЦВК СРСР 13 липня 1926 р. за основу прийняв таке положення про бюджетні права

республік, що врахувало лише одне побажання українського керівництва, а саме збільшення підпорядкованих безпосередньо Харкову витрат. Номінально український республіканський бюджет зростав на 39,4%, тоді як фактично „при приведенні бюджетів 26/27 и 25/26 року в порівняльний вигляд зріст нетто бюджету на 26/27 р. визначається в 6,8%”¹²⁴. Водночас при аналізі можливих прибутків за новим проектом порівняно з діючим положенням виявилось, що збільшення прибуткових надходжень зовсім невелике (1,2%)¹²⁵. Тобто витрати зростали значно більше, відтак дефіцит республіканського бюджету не зникав, а навпаки збільшувався. За підрахунками В.Доброгаєва, у разі застосування на практиці пропозицій Москви у бюджетному реформуванні дефіцит республіканського бюджету буде становити 20-25%¹²⁶. Відсоток дефіциту республіканського бюджету збільшувався у порівнянні з попередніми роками. Отже, про якесь самостійне планування та господарювання годі було й думати. Ситуація змінилася. Тепер вже проти такого закону виступали українці. Пропозиція РНК СРСР так і не стала законом. Як зауважував Каттель у березні 1927 р., „бюджет 1926/27 не відповідав рамкам проекту закону і його (проект – Є.Г.) фактично відкинули. Таким чином невипадково, що проект закону про бюджетні права довелося зняти з сесії, що лише нещодавно завершилася”¹²⁷. Ніхто не залишився задоволеним.

Розуміючи ту обставину, що 1925/26 рік був перехідним від відновлення до реконструкції промисловості, тодішній голова Держплану УСРР Г. Гринько* зауважував: „Зріст усіх галузей народного господарства та величезне ускладнення підлягаючих бюджетному фінансуванню витрат робить надзвичайно актуальним питання про перегляд бюджетних прав республіки для приведення їх у відповідність з більш складним економічним, державним та культурним будівництвом”¹²⁸. На часі стояло завдання більш активної участі українських економічних органів у розробці шляхів економічного поступу в межах усього СРСР та надання реальних важелів управління українською економікою.

Намагання зробити дієвим вплив на прийняття основних економічних рішень не було для українського владного субцентру виявленням непотрібних амбіцій. Це була нагальна потреба дня, оскільки в Кремлі українські проблеми фактично ігнорували, то ж безініціативність могла призвести до повної переорієнтації промисловості з теренів радянської в інші райони СРСР. Відстоюючи економічні права України, українські економісти намагалися вирішити ті болючі проблеми, про які вже

* Рішенням політбюро ЦК КП(б)У від 29 травня 1925 р. Г.Гринько був призначений головою Держплану УСРР.

згадувалося вище: аграрне переселення, необхідність інтенсифікації сільського господарства, розвиток переробної промисловості та будівництва. В УСРР не могли задовольнитися тим станом речей, коли, як зауважував Г.Гринько, реальністю був „значний (практично повний) відрив союзної промисловості від керівництва і навіть ведення не лише Держплану, але і ВРНГ (Вищої Ради народного господарства) України”¹²⁹. Відповідно він підкреслював, що „подолання цього розриву необхідно в інтересах спільного усвідомлення та визначення народно-господарських перспектив та шляхів розвитку України”¹³⁰.

Побоювання українського керівництва були небезпідставними. Москва під різними приводами збиралася основі капіталовкладення спрямувати за межі України. Українське керівництво не задовольняв той факт, що „з 45 заводів, які збираються побудувати, лише три заводи будуть розміщені в Україні”¹³¹. Погляд на розвиток промисловості на території України в українських урядовців були діаметрально протилежними з московськими. Українське керівництво економічно обґрунтовувало першочерговий промисловий розвиток УСРР з тим, щоб до 1929/30 р. частка української промисловості у загальносоюзній становила 38%¹³². Г.Гринько у своїх „тезах на чергові теми економічного будівництва” відстоював пріоритетний економічний розвиток України, заявивши про необхідність „зміцнення передових республік Союзу, а не лише відсталих”. Він, зокрема, наголосив: „В умовах нашого Радянського Союзу, де органічно співіснують усі народногосподарські ланки від напівкочового господарства до високо розвинутого державного капіталізму та зародків соціалізму, було б утопією та надзвичайно шкідливою помилкою зрівняння ступеню економічного розвитку шляхом штучного затримання передових”¹³³.

Г.Гринько зауважував також, що Україна на 2 роки відстала у порівнянні з європейською Росією у мирному економічному будівництві та найбільш гостро пережила громадянську війну, відтак для свого розвитку потребувала додаткових інвестицій. Обґрунтовуючи перед Москвою пріоритетний розвиток України він писав: „В силу специфічних умов свого географічного положення (близькість європейських та близькосхідних ринків та наявність портів, що не замерзають), а також внаслідок специфічних рис своєї економіки (виробництво експортних товарів, видобуток найважливіших корисних копалин і концентроване розташування найголовніших галузей промисловості) **вкладення капіталів в українське народне господарство має призвести до найбільш стрімкого народногосподарського ефекту для всього СРСР**” (курсив оригінального документа – Є.Г.). Логічним був і висновок:

„Не може бути зрівняльного підходу”¹³⁴. Подібна точка зору була розповсюдженою серед керівництва України.

У період боротьби з опозиціями московське компартійне керівництво уважно прислухалося до думок представників української компартійної еліти. І досить часто декларувало згоду. Однак коли справа доходила до реальних кроків, то все поверталось на круги своя. Надавати реальну самостійність українському владному субцентру хоча б у чітко визначених межах Москва не хотіла. Незважаючи на скрізь декларовану тезу, що республіканські бюджети у хоча б найбільш міцних республіках мають бути бездефіцитними, це положення не виконувалося. Відповідно українські економісти не мали змоги реально планувати діяльність урядових структур та розвиток народного господарства на наступний рік.

Такий стан речей викликав гостре незадоволення в Україні. Це відобразилося у роботі та рішеннях об'єднаного пленуму ЦК і ЦКК КП(б)У, що відбувся наприкінці лютого – на початку березня 1927 р. Питання бюджетних взаємовідносин та економічного розвитку народного господарства було основним на цьому форумі. Бюджетна безправність так вже допекла голову українського уряду, що, у відповідь на чергове необґрунтоване зменшення фінансування України, він не витримав і зауважив: „Коли ми захищали в союзних установах наш бюджет в таких умовах звичайно виникла внутрішня думка – чи треба так гарно складати бюджет, коли в ньому буде все видно, щоб потім попасти під механічне скорочення? Ми провадили державну лінію, ми себе обмежували, складаючи бюджет без запасу і коли різали – різали по живому тілу”¹³⁵. Висловлення В.Чубаря були цілком доречними, оскільки, наприклад, навіть з поданого РНК УСРР бюджету (який потім урізали) впливало, що видатки на одну душу населення в Україні найнижчі в СРСР, а зріст зарплатні – найменший. Для прикладу: в 1926/27 р. загальні витрати на одну особу в УСРР становили 8 руб. 21 коп., в РСФРР – 8 руб. 44 коп., зріст зарплати за рік був запланований в Україні на 6,6%, а в Росії на 11,1% тощо¹³⁶.

Українські компартійні керівники дедалі більше усвідомлювали важливість бюджету. М.Скрипник у своєму виступі на березневому 1927 р. пленумі ЦК КП(б)У підкреслював: „Бюджет не є питання окреме, його не можна порівняти з будь-яким законом, навіть кодексом. Це більше, ніж окремий закон. Бюджет – це вияв цілого життя держави, бюджет визначає життя всіх наркоматів, всіх галузей роботи, всіх наших округ на цілий рік”¹³⁷. Обурював українців і сам факт існування перманентного дефіциту республіканського бюджету, що покривався за рахунок дотацій союзного кошторису. Цілком слушним було

зауваження Скрипника, що „ця дотація фактично не дотація, а частина республіканського бюджету”¹³⁸. Тим більше, що видатки умовного бюджету*, вирахованого Держпланом для території України, становили лише 94% зібраних в Україні прибутків¹³⁹. Водночас М.Скрипник цілком доречно зауважив, що українські інтереси треба більш наполегливо відстоювати у Москві. А то, внаслідок того, що значна частина членів Бюджетної комісії ВЦК СРСР від України залишалися вдома, „більшістю у 3-4 голоси провалюється питання, яке має для нас величезне значення”¹⁴⁰.

Піднімалося питання на пленумі і про розвиток промисловості на Правобережжі. Зокрема, критикувалося позиція, з допомогою якої у Москві намагалися відхреститися від промислового будівництва на Правобережжі. Суть цієї позиції зводилася до того, що розвиток будь-якої промисловості в прикордонній смузі недоцільний та небезпечний. Незадоволення діями Москви знайшло відображення і в резолюції пленуму, де, з огляду на висловлені негаразди, було наголошено: „Визнаючи незадовільним існуючий закон про бюджетні права республік, вважати за необхідне подальше уточнення цього закону у напрямку забезпечення виконання директив XII з'їзду про бюджети національних республік”¹⁴¹. Тобто українські компартійні та радянські діячі вимагали перейти від декларації рівноправності до її реального наповнення. Про їх власні пропозиції щодо виходу з ситуації вже згадувалось вище. Забігаючи наперед, зауважимо, що цілком доречним є зауваження О.Бута та П.Доброва щодо результатів цього форуму: „Висновки і пропозиції М.Волобуєва були співзвучними рішенням об'єднаного пленуму ЦК і ЦКК КП(б)У (лютий-березень 1927) про бюджет, промфінплан і капітальне будівництво”¹⁴².

Втім і після таких заяв ситуація якщо й змінювалася, то повільно. При складанні бюджету та планів виробництва на 1927/28 р. знову були ті ж самі проблеми. У доповідній записці до політбюро у вересні 1927 р. нарком фінансів †М.Полоз зазначав, що найбільші розходження українського та московського варіантів бюджету стосуються витрат на товарообіг та кооперацію. При цьому він підкреслював, що зменшення фінансування у цих галузях негативно відіб'ється на заготівлі та переробці сільськогосподарської продукції¹⁴³. Найменшими були і заплановані витрати республіканських бюджетів на одну особу – в

* До умовного бюджету на території України входить не лише сума всіх прибутків та видатків на території УСРР, а й частка України у витратах центральних відомств.

† Цю посаду Полоз зайняв після призначення у квітні 1926 р. колишнього наркому фінансів УСРР Кузнецова заступником наркому фінансів СРСР.

УСРР вони становили 5,05 руб. тоді як в РСФРР – 5,6 руб. , а в інших республіках значно більше. „Таким робом, - підкреслював М.Полоз, - Україна зростає як по всьому бюджету, так і зокрема в галузі соціально-культурних витрат менш за пересічний зріст усього союзу”¹⁴⁴. Зовсім не так бачили майбутнє в Україні. Таке відставання у видатках економічно передової республіки аж ніяк не додавало симпатій українських урядовців до союзного керівництва. Голослівні декларації про рівноправність українців вже не могли задовольнити. Розрив між словом та ділом бентежив українську компартійну еліту. Саме в таких обставинах писав свою широковідому статтю М.Волобуєв.

Висновки.

Таким чином, можна зробити висновок, що українські інтереси мали досить невелике відображення як у планах союзного радянського керівництва, так і в реальному господарському будівництві. І якщо під час громадянської війни жорстка централізація та економічний визиск України пояснювався перш за все військовими потребами, а в перші роки відбудови – певним безладом у господарському будівництві, то з покращанням соціально-економічної ситуації московському керівництву дедалі важче було пояснити, чому Україна є постійним донором інших республік, тоді як її власні потреби ігноруються.

Проблема економічного визиску України московським центром не відразу була усвідомлена керівництвом України. Як наголошувалося в 1919 р. „перший обов’язок кожного громадянина України – допомогти Півночі”¹⁴⁵. І українські комуністи були такої ж думки. Водночас у перші роки більшовицької влади українські урядовці взагалі не вважали економічні взаємини з Кремлем складовою національної політики. Переважна частина українських більшовиків або взагалі не переймалася господарським будівництвом, або ж вважала суворий централізм за єдино можливий варіант управління економікою. Вимоги ж боротьбистів, як ми вже зауважували вище, обмежувалися національно-культурним будівництвом.

Однак з часом українські компартійні лідери дедалі частіше задавалися питанням, а чому, власне кажучи, Україні виділяються непропорційно малі кошти? До речі, в першу чергу ці питання почали задавати саме в зрусифікованих промислових районах Донбасу. Чіткої відповіді на ці питання, що були викликані чималою мірою політичними деклараціями про незалежність УСРР, Москва не спромоглася надати. Однак недоліки вона визнавала і обіцяла виправити. Такі суперечки між центром та Харковом допомогли усвідомити обом сторонам, що економічні взаємини між УСРР та союзним центром є важливою і

невід'ємною частиною національної політики. Про це яскраво свідчить навіть той факт, що через півтора роки після публікації статті М.Волобуєва при обслідуванні в 1929 р. комісією ЦК РКП(б) практики проведення національної політики в УСРР трьома основними блоками їхнього дослідження були наступні: 1) Взаємовідносини між УСРР та СРСР; 2) Українізація; 3) Стан нацменшин¹⁴⁶. І якщо у справі задоволення національно-культурних потреб Україна йшла на крок попереду інших республік, українізація більш менш здійснювалася успішно, то рівноправність у взаємовідносинах УСРР з центром кульгала на обидві ноги.

Важко було також не помітити, що запекле цькування О.Шумського Л.Кагановичем змусило останнього, щоб звести нанівець звинувачення колишнього боротьбиста у зневажливому ставленні до українців, наполягати на пришвидшеній українізації. Не вдаючись у подробиці тих суперечок, варто зауважити, що формально О.Шумський мав небагато розбіжностей (а він сам стверджував, що взагалі нічого принципового не було¹⁴⁷) з офіційною позицією ЦК КП(б)У. Однак зводити все до особистісного конфлікту теж не варто. На погляд автора, О.Шумський був просто людиною з іншим світоглядом, ніж у більшості компартійних керманічів. Важко не погодитися з колишнім наркомом, коли він зауважував: „Вважаю шкідливим для партії культивування таких методів розправи та шельмування членів партії, що їх до мене застосував ЦК КП(б)У”¹⁴⁸.

Цькування О.Шумського не стало, як у випадку з лівою опозицією, приводом для внутріпартійної дискусії. Так трапилось не лише тому, що О.Шумський був вихідцем з іншої партії, а ще й з тієї причини, що він „вважав шкідливою для партії яку б то не було бійку з національного питання в умовах надзвичайно напруженого становища в партії у зв'язку з жорсткою боротьбою з опозицією”¹⁴⁹. Варто нагадати, що загальнопартійна опозиція була більш вороже налаштована щодо України, зокрема, з вуст її представників постійно лунала критика українізаційних заходів українського керівництва. Однак небезпеку виникнення такої дискусії з національного питання Сталін для себе добре усвідомив. Щоб позбавити О.Шумського ґрунту та послабити подібні настрої в Україні, Л.Кагановичу була надана директива більш уважно ставитися до національно-культурних та освітніх проблем українців.

Цей урок добре засвоїв М.Скрипник, що зайняв після О.Шумського посаду наркома освіти та нарешті став повноправним членом політбюро ЦК КП(б)У. Варто також зауважити, що хоча свого часу

М.Скрипник у 1923 р. і виступав проти „подвійної бухгалтерії”^{*} в національному питанні, в подальшому він активно використовував цю „зброю” вже у власних цілях. Не виключено, що він вирішив використати здобуті уроки у своїх цілях, тобто почавши боротьбу проти „українського націоналізму” у вигляді „волобуєвщини”, насправді домогтися більшого врахування українських інтересів у загальносоюзному народногосподарському комплексі. На цю думку наводить сам факт публікації одночасно зі статтею М.Волобуєва критики А.Річицького. Однак ще більше підтверджує дану гіпотезу зміст статті А.Річицького¹⁵⁰, який у своїй відповіді захищав не інтереси союзного центру, а перш за все намагався довести, що без СРСР Україні було б ще гірше. Ті недоліки, що їх наводив М.Волобуєв, Річицький вважав несистемними.

Одним з положень статті М.Волобуєва було те, що економічний визиск України за часів радянської влади не лише не зменшився, але й значно збільшився. А.Річицький розрахункам Волобуєва не знайшов нічого кращого протиставити як відверту фальсифікацію. Зауваживши, що цифри можуть бути неточними, Річицький взявся доводити, що до революції з України забиралося на 45% коштів більше ніж віддавалося, а в радянський період (тут він брав лише 1925/26, 26/27 та проект 27/28 рр.) ця цифра становила відповідно 12, 14 та 8% (проект)¹⁵¹. Однак незважаючи на наявність перерахунку працівниками Держплану показників 1913 р, дані по довоєнному періоду він бере з робіт П.Мальцева, оцінку видатків якого, як вже було сказано на початку нашої роботи, спеціалісти Держплану назвали занадто тенденційною і такою, що не відповідає дійсності. Цікаво, що при використанні для аналізу довоєнного становища даних Держплану УСРР виявляється, що в 1913 р. негативне для України* сальдо складало трохи менше ніж 10%¹⁵². Тобто економічні потреби українських губерній значно більше враховувалися в царській Росії, аніж в СРСР.

Деяко плутаними були й інші докази. Аргументами А.Річицького були передусім плани на покращення ситуації та виправлення тих недоліків, що справді мали місце. Стаття М.Волобуєва справді мала певні недоліки. Адже він відразу намагався виступити і піонером-теоретиком у розробці поняття колоніалізму, і критиком економічної

* Скрипник тоді зауважував: „Ми увесь час балансуємо в царині національного питання. Дехто повсякчас намагається знайти якусь середню лінію. Кожне зауваження на великоросійський шовінізм завжди вважають за потрібне компенсувати зауваженням протилежним – на шовінізм народностей недержавних, отож завжди маємо *подвійну бухгалтерію*”.

* Фахівці-економісти Держплану УСРР дані за 1913 р перерахували у кордонах УСРР.

політики московського центру стосовно України, і таким вченим, що пропонує реальні кроки на шляху подолання цієї нерівноправності, і ледь не теоретиком усього комуністичного руху, що по-своєму обґрунтовує недоречність неприйняття троцькістською опозицією гасла будівництва соціалізму в одній країні*. Однак основну його тезу про постійний економічний визиск УСРР, а відтак нерівномірно великі дотації Україною потреб Союзу та інших республік, реально заперечити ніхто не зміг. Врешті, як визнавав М.Скрипник на „дискусії” (взято в лапки, бо фактично це було малообґрунтоване цькування особисто М.Волобуєва) в Інституті марксизму з приводу статті молодого українського професора, „тов. Річицький дав вбивчу аналізу, детально аналізував всі боки теорії Волобуєва. Наші дебати, на жаль, нічого нового до цього не додали”¹⁵³. Основною формою критики стало навішування ідеологічних ярликів, у кращому випадку – вишукування у статті стилістичних недоліків, а зовсім не обґрунтування помилковості поглядів молодого вченого. Тобто на цьому зібранні, як втім і взагалі, критикували передусім не економічні розрахунки М.Волобуєва, а його політичні оцінки та погляди.

Можливо, ця дискусія в Інституті марксизму повністю розчарувала б М.Скрипника, якби не виступ Крикуна. Суть цього виступу редакція „Більшовика України” подала так: „Тов. Крикун у своєму виступі заявив, що методологічна позиція тов. Річицького нічим не різниться від позиції Волобуєва. Тільки, мовляв, один доводить, що Україні кепсько, а другий, навпаки, що Україні добре. Обурюється проти розрахунків що до стану (так у тексті – Є.Г.)України, мовляв, коли треба для СРСР, то можна й притиснути УСРР. Він обвинувачував т. Річицького, що той критикує Волобуєва з погляду інтересів УСРР, а не СРСР”¹⁵⁴. Ймовірно, саме боротьба з такими поглядами, як у Крикуна, й була метою публікації статті М.Волобуєва. Тому основну частину свого виступу М.Скрипник присвятив нещадній критиці таких думок. Суть його зводилася до того, що покращання економічного стану в радянській Україні саме в інтересах СРСР, а той, „хто стоїть на становищі протилежних інтересів України та СРСР, той прихильник або російського, або українського націоналізму”¹⁵⁵. Цим самим М.Скрипник ніби підкреслював, що українське керівництво зовсім не вимагає фінансування народногосподарських потреб України за рахунок інших. Мовляв, віддайте нам своє, ми не дозволимо й надалі притискати Україну.

* Нагадаємо, що М.Волобуєв наголошував на тому, що в економічному царині говорити про неможливість будівництва соціалізму в одній країні недоречно, оскільки СРСР – це союз декількох рівноправних економік, своєрідний прообраз майбутньої світової радянської республіки.

Інакше, наче натякалося виступі, серед українців буде ширитися думка про правоту М.Волобуєва. Скрипник немовби підштовхував московське компартійне керівництво до того, щоб у заочній дискусії М.Волобуєва та А.Річицького воно стало на бік останнього, і виконувало заявлені ним плани про більш дбайливе ставлення до економічних потреб України. Водночас нарком освіти намагався повністю знеславити ті погляди, згідно яких Україна – ніщо, а СРСР – все.

Подібні свої настанови М.Скрипник повторив у надрукованому в „Більшовику України” листі до Д.Лебеда. Формально причиною винесення цього листа на шпальти друкованого видання була названа пропозиція редакції „Більшовика України” написати замітки до статті Д.Лебеда „Внимание идеологическому фронту”, що була надрукована у московському журналі „Большевик”^{*}. Розкритикувавши натяк Д. Лебеда на те, що „ніби всяку постановку питання про рештки колишнього колоніального становища України”¹⁵⁶ можна вважати за націоналізм, М. Скрипник фактично розгорнув критику Д.Лебеда як такого, що ще не знищив у собі залишків російського шовініста. Він жорстко відмежував погляди М.Волобуєва від настроїв української компартійної еліти, але доволі діалектично водночас зауважив: „Українська Соціалістична Радянська республіка, як суверенна держава в складі єдиної Республіки, Союзу Радянських Соціалістичних Республік, **і є і незалежна, і самостійна Україна** (виділення наше – Є.Г.). Виступати проти цього – це значило б лише допомагати Волобуєвим¹⁵⁷. Щоб надати імпульсу боротьбі з нехтуванням українських прав як в економічному, так і в культурному житті, нарком освіти намагався ввести до лексики поняття „лебедівщина”. Він пропонував Д.Лебедю: „Мій висновок з усього сказаного і неказаного: Вам, Дмитре Захаровичу, належить виконати ще невиконаний обов’язок одкрито і повнотю, по-більшовицькому, виступити з марксистським, ленінським викриттям Вашої таки ж „теорії боротьби двох культур” на Україні і цим зробити Ваше **особисте зречення від цієї безщасної теорії засобом виховати пролетарські маси**”¹⁵⁸ (виділення наше – Є.Г.). Такого виступу Лебеда, однак, не відбулося.

* Скрипник, пояснюючи таку форму своєї статті, писав: „Гадаю, що може найліпше буде мені передати не яку-небудь нову статтю, а того листа, що я писав тов. Лебедєві відносно його статті ще до того, як її було надруковано. Це тим зручніше, що така форма листа давала можливість більш повно і докладно говорити про все, чого, може, навіть не завжди б написав в звичайній статті, призначеній для преси” (Більшовик України. – 1928. – „9-10, с.17.). Додамо також, що переважну більшість зауважень Скрипника Лебедь виправив, однак принципові розбіжності залишилися.

М.Скрипнику не вдалося повною мірою застосувати „подвійну бухгалтерію” в національному питанні у зворотному порядку. Прізвищ для символів-антиподів „хвильовизму”, „шумськизму” та „волобуєвщини” не знайшлося. Однак не можна говорити, що намагання були зовсім марні. Не аналізуючи вагомі здобутки українізації у роки першої п’ятирічки (а вони були справді вагомі), наголосимо лише, що капіталовкладення в українську промисловість у першій п’ятирічці відчутно збільшилися. Причому не лише у абсолютному, але й у відсотковому перерахунку. Так, якщо в до 1928 р. вони становили 18,6%, то в роки першої п’ятирічки – 20,6%, другої – 18,5%, за три з половиною роки третьої – 14,9%¹⁵⁹.

Таким чином ми з’ясували, що за своїм змістом стаття М.Волобуєва була співзвучна настроям українського керівництва. З огляду на це, недоречно було б наголошувати, що статтю Волобуєва навмисно було вміщено, аби дати ще один імпульс до боротьби проти „національного ухилу”. Не боротися ж сам проти себе намагався М.Скрипник, який в 1927 р. відверто наголошував на хибності здійснюваної Москвою бюджетної політики¹⁶⁰. Та, врешті, і не був М.Волобуєв такою знаковою фігурою, як, наприклад ті ж М.Хвильовий чи О.Шумський, щоб більш-менш реально очолити якийсь справжній „ухил”. Власне кажучи, відомим цей заступник голови колегії Головополітосвіти став виключно завдяки цій статті, тоді як інші „обличчя” ухилів мали значний авторитет до початку цькування. Відповідно не було у нього й своєї „школи” чи великої кількості прихильників. Відтак не було реального ризику якогось розколу у середовищі компартійного керівництва УСРР, адже справді авторитетна людина (той же М.Скрипник – при бажанні) могла повести частину політичних діячів за собою.

Єдиним логічним поясненням лишається таке: українське керівництво і, зокрема, М.Скрипник, який вмістив цю статтю в провідному українському журналі, бажало використати „волобуєвщину” у боротьбі з централізаторськими устремліннями Москви та домогтися збільшення фінансування України у роки першої п’ятирічки. З метою відведення від керівництва України удару Москви, а також задля більшого резонансу своєї статті, М.Волобуєв у своїй статті вмістив чимало емоційних епітетів, що негативно характеризували Москву як колоніального визискувача. Сподівання були на те, що на така вже стаття вже зачепить Кремль за живе, адже на інші крики українських економістів та урядовців там мало звертали увагу. Тобто українці, навчившись на прикладі боротьби з „шумськизмом” методам форсування політики українізації, намагалися скористатися боротьбою з „волобуєвщиною”

для того, щоб змусити Кремль виконувати свої декларації у економічних взаємостосунках УСРР та СРСР. Не можна назвати цю спробу надзвичайно вдалою. Сам М.Волобуєв, росіянин за національністю, внаслідок своєї „невідомості” реальної загрози для московського уряду не становив, відтак реакція Кремля була доволі кволою. Однак і безрезультатним цей маневр українського уряду не був. На певний час в українського керівництва з'явилася така собі невеличка страшилка – мовляв, шановні наші московські товариші, невиконання вами ваших же обіцянок сприяє розвитку подібних проблем. Наскільки це впливало на дії Москви та Харкова в подальшому – то вже буде справа іншого дослідження.

- ¹ Див, наприклад: Якубова Л. Соціально-економічне становище етнічних меншин в УСРР. – К., 2004. – С.91.
- ² Перелік праць, виданих з цієї проблематики до 2001 р. див.: Політика коренізації в радянській Україні (1920-1930-і рр.): Науково-допоміжний бібліографічний покажчик / Упоряд. та авт. вступ. ст.: П.Бондарчук, В.Даниленко, Г.Єфіменко. – К.: Інститут історії України НАН України, 2003. с.; Вийшла також узагальнююча праця: „Українізація” 1920-1930-х років: передумови, здобутки, уроки. Колективна монографія / За ред. В.А.Смолія. – К. К.: Інститут історії України НАН України, 2003.
- ³ Бут О.М., Добров П.В.: „Економічна контрреволюція в Україні в 20-30-ті роки ХХ століття: від нових джерел до нового осмислення. – Донецьк, 2002; Новохатько Л.М. Національний аспект доктрини „соціалістичної реконструкції”. – К., 1997.
- ⁴ Див наприклад: Вишне夫斯基 А.Г. Серп и рубль: Консервативная модернизация в СССР. – М., 1998; Красильщиков В.А. Вдогонку за прошедшим веком: Развитие России в XX веке с точки зрения мировых модернизаций. – М.:РОССПЭН, 1998.
- ⁵ Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928). – К., 1996
- ⁶ Скрипник М. Лист до тов. Лебеда. // Більшовик України. – 1928. - № 9-10. – С.16.
- ⁷ Даниленко В.М., Касьянов Г.В., Кульчицький С.В. Сталінізм на Україні: 20-30-ті роки. – К., 1991. – С.208
- ⁸ М.Скрипник. З приводу економічної платформи націоналізму. // Більшовик України. – 1928. - №6. – С.47.
- ⁹ Шаповал Ю. Текст як доля. – День – 22 лютого 2003. - №34.
- ¹⁰ Економічна політика ВКП(б). Хрестоматія за заг. ред. проф. В.С.Мишкіна. Випуск V. – Харків, - 1930. – С.4.
- ¹¹ Экономические отношения советской России с будущими союзными республиками. 1917-1922. Документы и материалы. – М., 1996. – 384 с.
- ¹² Там само. – С.8.
- ¹³ Там само. – С.50.
- ¹⁴ Кульчицький С. Комунізм в Україні... – С.85.

-
- ¹⁵ Экономические отношения советской России с будущими союзными республиками. – С.56.
- ¹⁶ Кульчицький С. Комунізм в Україні... – С.85
- ¹⁷ Экономические отношения советской России с будущими союзными республиками. – С.75.
- ¹⁸ Там само. – С.57
- ¹⁹ Там само. – С.58.
- ²⁰ Кульчицький С. Комунізм в Україні... – С.88.
- ²¹ М.Ветошкин. Основные этапы развития бюджетно-финансовой системы. // Бюджетная система СССР. Сборник общесоюзного законодательства. Составил Глезин/ под ред. и со вступительной статьей М. Ветошкина. – М., 1933. – С.2.
- ²² Кульчицький С. Комунізм в Україні.. – С.275.
- ²³ Гай-Нижник П. П. Фінансова політика уряду Української Держави Гетьмана П. Скоропадського (29 квітня – 14 грудня 1918 р.). // Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. К. – 2000. – С.18.
- ²⁴ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. У 2 т. – Т.1 – К., 1976. – С.20.
- ²⁵ Ленін В. Про право націй на самовизначення. // Повне зібрання творів В.І.Леніна. – Т.25. – С.270
- ²⁶ Там само. – С.291
- ²⁷ Цитовано за: Стебницький П.Я. Украина в экономике России. Петроград., 1918. – С.30. Матеріали взяті з книги П.Мальціва „Україна в державному бюджеті Росії”, Лубни, 1917.
- ²⁸ Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВО України) – ф.3337, оп.1, спр.1881, арк.84.
- ²⁹ Там само, арк. 86.
- ³⁰ Цитовано за: М.Ветошкин. Основные этапы развития бюджетно-финансовой системы. // Бюджетная система СССР. Сборник общесоюзного законодательства. Составил Глезин/ под ред и со вступительной статьей М.Ветошкина. – М., 1933. – С.2
- ³¹ Стебницький П.Я. Украина в экономике России... – С.18.
- ³² Стебницький П.Я. Украина в экономике России... – С.9-10
- ³³ Щадилов О. Економічна політика України. – Б.м., 1919. – С.3.
- ³⁴ Там само. – С.2.
- ³⁵ Стебницький П.Я. Украина в экономике России... – С.9-10
- ³⁵ Щадилов О. Економічна політика України... – С.10.
- ³⁶ Экономические отношения советской России с будущими союзными республиками... – С.11.
- ³⁷ Сахаєв В.Г. Роль бюджету СРСР в економічній співдружності радянських народів. – К., 1973. –С.32-33
- ³⁸ Экономические отношения советской России с будущими союзными республиками... – С.71-72.

-
- ³⁹ М.Ветошкин. Основные этапы развития бюджетно-финансовой системы. // Бюджетная система СССР. Сборник общесоюзного законодательства. Составл Глезин/ под ред и со вступительной статьей М.Ветошкина. – М., 1933. – С.2
- ⁴⁰ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі - ЦДАГО України), ф.1, оп.6, спр.1., арк.4
- ⁴¹ Кульчицький С. Комунізм в Україні... – С.96.
- ⁴² Там само. – Арк.3.
- ⁴³ Экономические отношения советской России с будущими союзными республиками... – С.13
- ⁴⁴ ЦДАГО України, ф.1, оп.6, спр.1, арк.18., Фотокопію тексту телеграми з особистим підписом Леніна див ЦДАГО України, ф.57, оп.6, спр.19, арк.1.
- ⁴⁵ ЦДАГО України, ф.1, оп.6, спр.1, арк.15.
- ⁴⁶ Кульчицький С. Комунізм в Україні... – С.118.
- ⁴⁷ Цитовано за: Кульчицький С. Комунізм в Україні... – С.96.
- ⁴⁸ Кульчицький С. Комунізм в Україні... – С.97
- ⁴⁹ ЦДАГО України, ф.1, оп.6, спр.13, арк.
- ⁵⁰ Кульчицький С. Комунізм в Україні... – С.325.
- ⁵¹ ЦДАГО України, ф.1, оп.6, спр.17, арк.101
- ⁵² Там само. – Арк.112.
- ⁵³ Там само. – Спр.29. – арк.64.
- ⁵⁴ Там само. – Арк.69.
- ⁵⁵ ЦДАВО України, ф.337, оп.1, спр.1881, арк.91, 103.
- ⁵⁶ ЦДАГО України, ф.57, оп.2, спр.170, арк.5.
- ⁵⁷ Цитовано за: Кульчицький С. Комунізм в Україні... – С.89.
- ⁵⁸ ЦДАГО України, ф.57, оп.2, спр.170, арк.6.
- ⁵⁹ Там само - Арк.6-7.
- ⁶⁰ Там само. - Ф.1, оп.6, спр.1, арк.8.
- ⁶¹ Кульчицький С. Комунізм в Україні... – С.89
- ⁶² Ленін В.И. Повне зібр. творів. - Т.27. – С.434.
- ⁶³ Див. протоколи засідань політбюро ЦК КП(б)У. – ЦДАГО України, ф.1, оп.6, спр.13, 29, 30.
- ⁶⁴ Морозов В. Володимир Петрович Затонський. – К., 1967. – С. 94
- ⁶⁵ Цитовано за: Кульчицький С. Комунізм в Україні... – С.287.
- ⁶⁶ Там само
- ⁶⁷ Экономические отношения советской России с будущими союзными республиками. – С.65
- ⁶⁸ Див. більш детально про це у роботі автора: Національно-культурна політика як один з основних засобів модернізації суспільства у 1920-1930-ті роки // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць. – Випуск 9. - Київ, 2003 – С.251-273.
- ⁶⁹ ЦДАВО України, ф.337, оп1, спр.1881, арк.105.
- ⁷⁰ М.Ветошкин. Основные этапы развития бюджетно-финансовой системы. // Бюджетная система СССР. Сборник общесоюзного законодательства.

- Составл Глезин/ под ред. и со вступительной статьей М.Ветошкина. – М., 1933. – С.7
- ⁷¹ ЦДАВО України, ф.337, оп1, спр.1881, арк.105
- ⁷² Там само. – Арк.103
- ⁷³ Там само. – Арк.105
- ⁷⁴ Там само. – Арк.92
- ⁷⁵ Там само. – Арк.105
- ⁷⁶ Там само. – Арк.133.
- ⁷⁷ Там само.
- ⁷⁸ ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр.1811, арк.71
- ⁷⁹ Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали. Довідник. У 2.ч. /Упоряд.: І.О.Кресіна, В.Ф.Панібудьласка; За ред. В.Ф.Панібудьласки. – К., 1997. – С.30
- ⁸⁰ Там само. – С.35.
- ⁸¹ Державний архів Російської Федерації (далі – ДАРФ), ф.3316, оп.64, спр.43, арк.1-2.
- ⁸² Двенадцатый съезд РКП(б). 17-25 апреля 1923 года: Стенографический отчет. М., 1968. – С.497-498
- ⁸³ ЦДАГО України, ф.1, оп.6, спр.48, арк.7.
- ⁸⁴ Там само. – Арк. 62 зв.
- ⁸⁵ Там само. - спр.40., арк.111.
- ⁸⁶ ЦДАГО України, ф.1, оп.6, спр.40, арк.112
- ⁸⁷ Там само. – Арк.136.
- ⁸⁸ ЦДАВО України, ф.337, оп1, спр.1881, арк.99.
- ⁸⁹ Там само. – Арк.105.
- ⁹⁰ ЦДАГО України, ф.1, оп.6, спр. 48, арк.25
- ⁹¹ Там само.
- ⁹² ЦДАВО України, ф.337, оп1, спр.1881, арк.103, 105
- ⁹³ ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр.1889, арк.54
- ⁹⁴ Цитовано за: Проект положения о бюджетных правах Союза Советских социалистических республик и входящих в его состав союзных республик. – Харьков, 1926 – С.22.
- ⁹⁵ ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр.2075, арк1.
- ⁹⁶ Там само.
- ⁹⁷ ЦДАВО України, ф.4402, оп.1, спр.62, арк.22.
- ⁹⁸ Доброгаев В. Проблема финансового баланса Украины // Хозяйство Украины. – 1927. – №2. – С.86.
- ⁹⁹ ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр. 2031, арк.1.
- ¹⁰⁰ Там само. – Арк.2.
- ¹⁰¹ Там само.
- ¹⁰² Там само. – Арк.3-4.
- ¹⁰³ Кульчицкий С. Курс – украинизация. // Родина, Москва – 1999. - № 8. – С.110.
- ¹⁰⁴ ЦДАГО України, ф.1, оп.6, спр.60, арк.42

-
- ¹⁰⁵ Цитовано за: Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали. Довідник у 2-х частинах. – К., 1997. – Ч.2. – С.28
- ¹⁰⁶ Підраховано за: ЦДАГО України, ф.1, оп.6, спр.70, арк.26-31.
- ¹⁰⁷ ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр.2031, арк.5.
- ¹⁰⁸ Кульчицький С. Комунізм в Україні... – С.342
- ¹⁰⁹ Мышкис В.С. Баланс народного хозяйства Украины // Хозяйство Украины. – 1928. - №1. – С.50.
- ¹¹⁰ Там само. – С.51
- ¹¹¹ Попов Ф. Проблемы аграрной перенаселенности та шляхи розвитку народного господарства УСРР // Більшовик України. – 1928. - №21-22. – С.65.
- ¹¹² Там само. – С.67.
- ¹¹³ Там само.
- ¹¹⁴ ЦДАГО України, ф.1, по.6, спр.67, арк.184.
- ¹¹⁵ Там само
- ¹¹⁶ Там само.
- ¹¹⁷ Там само. – Спр.59, арк.6 зв.
- ¹¹⁸ Доброгаев В. Финансовые взаимоотношения Союза и Союзных республик. // Хозяйство Украины. – 1926. – №5-6. – С.47.
- ¹¹⁹ ЦДАГО України, ф.1, оп.6, спр.70, арк.3-4
- ¹²⁰ Там само. – Оп.20, спр.2075, арк.47
- ¹²¹ Там само. – Оп.6, спр.58, арк.86.
- ¹²² Проект положения о бюджетных правах Союза Советских социалистических республик и входящих в его состав союзных республик. – Харьков, 1926 –
- ¹²³ Доброгаев В. Финансовые взаимоотношения Союза и Союзных республик. // Хозяйство Украины. – 1926. - № 5-6. – С.46.
- ¹²⁴ ЦДАГО України, ф.1, лп.6, спр.109, арк.193.
- ¹²⁵ Доброгаев В. Новый закон о бюджетных правах // Хозяйство Украины. – 1926. - №8. – С.36.
- ¹²⁶ Там само. – С.40
- ¹²⁷ ЦДАГО України, ф.1. оп.1, спр.253, арк.59 зв.
- ¹²⁸ Там само. - Оп.20, спр.2031, арк.8.
- ¹²⁹ Там само. – Арк.11.
- ¹³⁰ Там само. – Арк.12.
- ¹³¹ Там само. – Оп.6, спр.87, арк.21.
- ¹³² Там само.
- ¹³³ Там само. - Оп.20, спр.2031, арк.39
- ¹³⁴ Там само. – Арк.42.
- ¹³⁵ Там само. – Оп.1, спр.253, арк.53 зв.
- ¹³⁶ Там само. – Арк.53. зв.-54.
- ¹³⁷ Там само. – Арк.62.
- ¹³⁸ Там само.
- ¹³⁹ Там само. – Спр.250, арк.46.

-
- ¹⁴⁰ Там само. – Спр.253, арк.63.
- ¹⁴¹ Там само. – Спр.250, арк.7 зв.
- ¹⁴² Бут О.М., Добров П.В.: „Економічна контрреволюція в Україні в 20-30-ті роки ХХ століття: від нових джерел до нового осмислення. – Донецьк, 2002. – С.121.
- ¹⁴³ ЦДАГО України, ф.1, оп.6, спр.146, арк.204
- ¹⁴⁴ Там само. – Арк.205.
- ¹⁴⁵ Сахаєв В.Г. Роль бюджету СРСР в економічній співдружності радянських народів. – К., 1973. –С.2.
- ¹⁴⁶ ЦДАГО України, оп.20, спр.2631, арк.1.
- ¹⁴⁷ Російський архів соціально-політичної історії (далі – РДАСПІ), ф.81, оп3, спр.135, арк.117.
- ¹⁴⁸ Там само. – Арк.181.
- ¹⁴⁹ Там само. – Арк.117 зв.
- ¹⁵⁰ Річицький А. До проблеми ліквідації пережитків колоніальності та націоналізму (відп. Мих. Волобуєву) // Більшовик України, 1928. - №2, №3,; Те ж. - / Укр. ін-т марксизму. Кафедра нац. питання. – Х.: Держвидав України, 1928. – 100 с.
- ¹⁵¹ Річицький А. До проблеми ліквідації пережитків колоніальності та націоналізму (відп. Мих. Волобуєву) // Більшовик України, 1928.- №3. – С.80.
- ¹⁵² Підраховано за: ЦДАВО України, ф.337, оп.1, спр.1881 арк.85.
- ¹⁵³ Скрипник М. З приводу економічної платформи націоналізму // Більшовик України. – 1928. - №6. – С.44.
- ¹⁵⁴ Там само. – С.47.
- ¹⁵⁵ Там само. – С.49.
- ¹⁵⁶ М.Скрипник. Лист до Д.Лебеда. // Більшовик України. – 1928. - №9-10. – С.10.
- ¹⁵⁷ Там само. – С.11.
- ¹⁵⁸ Там само. – С.15.
- ¹⁵⁹ Воробьев Ю.Ф. Выравнивание уровней экономического развития союзных республик. – М., 1965. – С.59.
- ¹⁶⁰ ЦДАГО України, ф.1, оп.1, спр.253, арк.61.